

Уранія

Геродот

Геродот

Історії в дев'яти книгах

Книга VIII

Уранія

Переклад А. Білецького

1. Ось хто з еллінів увійшов до морського війська': афіняни, які приставили сто двадцять сім кораблів (2), платейці, з охотою і відвагою, незважаючи на всю їхню недосвідченість у морській справі. Вони разом із афінянами становили залоги кораблів. Корінфяни приставили сорок кораблів, мегарці — двадцять. І халкідяни також оснастили двадцять кораблів, які їм дали афіняни. Егінці приставили вісімнадцять, сікіон-ці — дванадцять, лакедемонці — десять, епідаврійці — вісім, еретрій-ці — сім, тройзенці — п'ять, стірейці — два, а кеосці два корабля і дві пентеконтери. До них приєдналися опунтійські локри із своїми сімома пентеконтерами.

2. Отже, ці взяли участь у поході до Артемісія, а я вже навів число кораблів, які дали всі ці елліни. Загальне число кораблів, які зібралися біля Артемісія, дійшло до двохсот семидесяти одного, крім пентекон-тер. Стратега, який мав верховне командування, Еврібіада, сина Ев-ріклеяда, дали спартанці(2), бо союзники оголосили, що коли спартанець не буде воєначальником, вони не підуть під команду афінян і не візьмуть участі в поході, що має відбутися.

3. Ще з початку йшлося перед тим, як було послано до Сіцилії з пропозицією про союз, щоб командування морськими силами було доручено афінянам. Проте союзники запротестували і афіняни, вважаючи, що найважливішим було врятувати Елладу, вирішили, якби вони почали сперечатися, Еллада могла б загинути, відступили і правильним було їхнє рішення, бо внутрішня різноголосиця настільки гірша від війни, яка відбувається за взаємною згодою, наскільки війна гірша, ніж мир. Отже, саме це маючи на думці, вони не сперечалися, але відступили, хоч до тих пір, поки їм були дуже потрібні союзники, як це вони довели згодом, бо, скоро вони— прогнали Перса і війну було перенесено до його країни, вони, під приводом зарозумілості Павсанія, позбавили спартанців верховного командування. Але це сталося пізніше(1).

4. Тоді елліни, про яких я сказав, прибувши до Артемісія і побачивши, як в Афети припливає стільки кораблів, і там так багато війська, і всупереч їхнім сподіванням становище варварів виявилось не таким, як вони гадали, їх охопив страх(1), і вони вирішили, що для них було б краще віддалитися на суходільну Елладу. Проте, коли евбейці зрозуміли їхні наміри, вони попросили Еврібіада зачекати кілька днів, щоб вони встигли перевезти в надійне місце своїх дітей та рабів. Оскільки їм не пощастило його

вмовити, вони звернулися до Фемістокла, щоб той за винагороду (2) в тридцять талантів затримав флот на місці і дав морський бій перед Евбеєю.

5. Ось що зробив тоді Фемістокл, щоб затримати еллінів. Одну частину цих грошей, п'ять талантів, він дав Еврібіадові, нібито з своїх власних грошей. Коли він умовив його (бо лише один із інших стратегів, корінфський стратег АдейхМант, син Окіта, запекло не погоджувався і казав, що піде з Артемісія і не має наміру залишатися там), отже, йому сказав Фемістокл і запрягався: "Ні, ти, звичайно, не покинеш нас, бо я дам тобі більше дарів, ніж тобі послав би цар мідійців, коли б ти залишив своїх союзників". Так він йому сказав і водночас послав на корабль Адейманта три таланти срібла. Отже, так через підкуп вони змінили намір і евбеїцям було приємно і сам Фемістокл мав користь. Вони не знали, що він затримав решту грошей для себе, а ті, хто одержав свою пайку грошей, гадали, що це їм було прислано з Афін із такою метою.

6. Так вони залишилися на Евбеї і вступили в бій. А справа стояла так. Щойно рано ввечері прибули в Афети варвари, які ще й перед тим одержали повідомлення(1), що біля Артемісія стоять на якорі кілька еллінських кораблів, а потім вони й самі переконалися в цьому, і їм не терпілося напасти на них, і може їм якось пощастить захопити їх. Але плити проти них вони не вважали за доцільне. Чи не станеться так, що їх побачать елліни і кинуться навітки, а потім їхню втечу прикриє ніч. І звичайно, вони повтікали б, але за словами персів не можна було припустити, що утік хоча б один вогненосець (2) і врятувався б.

7. Щоб такого не було, вони ось що вигадали: відокремили від своїх кораблів двісті і послали їх навколо Скіату, щоб вороги їх не побачили, коли ті обпливли Евбею з боку Каферею і навколо Герайсту через Евріп так, щоб коли ті прибудуть туди, їм було б відрізано шлях до відступу і вони б опинилися в оточенні, а перси почали б їх переслідувати, атакуючи спереду. Такі вони прийняли рішення і послали призначені для їхнього виконання кораблі, а самі не мали наміру того дня напасти на еллінів, очікуючи, щоб їм було дано умовлений сигнал від тих, хто плів в обхід Евбеї, що вони вже прибули. Отже, ці кораблі вони послали для обхідного маневру, а решті кораблів зробили огляд в Афетах.

8. На той час, коли вони приступили до огляду кораблів (якийсь Скіллій(1) із Скіони, котрий був там у таборі, найкращий водолаз свого часу і який під час аварії кораблів біля Пеліону врятував багато цінних Речей персам, проте, чимало привласнив і собі), цей Скіллій, здається вже і перед тим мав намір дезертувати до еллінів, але не знаходив належного випадку до того. В який спосіб йому пощастило нарешті прийти до еллінів, я не можу сказати з певністю, але запитую, чи це є правда, те, що розповідають. Отже, кажуть, що він пірнув у море в Афетах і не впливав на поверхню, поки не приплив до Артемісія, і так проплив у морі щось близько восьмидесяти стадій. Про цю людину розповідають ще й інше, схоже на вигадки, але дещо там і правда. Що ж до цього його подвигу хай мені буде дозволено сказати, на мою думку він прибув до Артемісія на кораблі. І щойно він прибув, він одразу переказав стратегам відомості і про аварію кораблів, як вона сталася, і про кораблі, що їх було послано для обходу

Євбеї.

9. Скоро елліни почули про це, вони зійшлися на нараду. Багато було сказано того дня, але запанувала думка залишитися там, де вони були(1), перечекати там, а потім після півночі попливти і зустріти кораблі, які виконували обхідний маневр. Але після того, оскільки ніхто не виступив проти них, вони зачекали до пізнього вечора, вийшли у відкрите море, щоб напасти на варварів, бажаючи випробувати їхні військові здібності та можливості маневрувати.

10. Воїни і стратеги Ксеркса, побачивши їх, як вони пливли на своїх небагатьох кораблях проти них, прийняли їх за зовсім божевільних і, з свого боку, попливли проти них, сподіваючись, що легко візьмуть їх у полон, і це їхнє сподівання було цілком виправдано, бо еллінських кораблів було мало, а їхніх кораблів було набагато більше і вони були кращими на ходу. Зневажаючи їх, вони почали їх оточувати з усіх боків. А ті з іонійців, які співчували еллінам і пішли в похід проти свого бажання, були дуже засмучені, бачачи як тих оточували —і певні, що ніхто з еллінів не повернеться з битви, такою безнадійною здавалася їм справа еллінів. Навпаки, ті, що раділи за цих обставин, почали змагатися, хто з них перший захопить афінський корабель, щоб одержати дари від царя, бо в їхніх таборах переважно йшлося про афінян.

11. Щойно було дано сигнал, елліни насамперед повернули носи кораблів до варварів, а кормами зсунули їх до середини свого розташування. А потім, одержавши другий сигнал, приступили до військових дій, хоч їхні дії було обмежено вузьким Простором, у якому вони перебували. Так вони захопили тридцять кораблів персів і на одному з них брата царя кіпрського Саламіна Горга і Філаона, сина Херсія, видатну особу на флоті. Першим елліном, який захопив ворожий корабель, був афінянин Лікомед, син Айсхрая, і він одержав нагороду. Проте їх застала ніч і розлучила супротивників, які вступили в морський бій, і він залишився невирішеним. Тоді елліни відпливли до Артемісія, а варвари повернулися до Афетів після битви, яка виявилася дуже відмінною від їхніх сподівань. Під час цього морського бою лемносець Антідор, єдиний із еллінів, що супроводили царя, перейшов на бік еллінів і за це афіняни подарували йому маєток на Саламіні.

12. Коли запала ніч, хоч і була середина літа, проте всю ніч лютувала страшенна злива, а з боку Пеліону чути було гуркоти громів. Море викидало мертві тіла та уламки кораблів до Афетів і вони нагромаджувалися біля носів кораблів і перешкоджали веслувати. Моряків, що були в тому місці і чули все це, охопив жах, вони вирішили, що вже не врятуються від нещастя, які їх спіткали, бо ледве вони звели дух після аварії кораблів і бурі, що застала їх коло Пеліону, а потім одразу сталася жорстока морська битва, а після битви страшенна злива і навальні потоки, які обрушувалися з гір у море, і жахливе гуркотіння.

13. Отже, для цих так пройшла ніч, а для тих, хто мав обійти Евбею, ця сама ніч була ще жорстокішою, тим більше, що застала їх у відкритому морі і їхній кінець був сумним, бо коли вони попливли і підійшли вже до Койлів(1) на Евбеї, на них обрушилася буря і злива, їх підхопив вітер і вони не знали, куди він їх несе, і нарешті

він викинув їх із моря на скелі. І бог зробив усе можливе, щоб зрівняти сили персів і еллінів і щоб у персів не було надто великої кількісної переваги.

14. Отак вони загинули поблизу Койлів на Евбеї. А варвари, які були в Афетах, зраділи, коли розвіднилося, і вони могли тримати свої кораблі без руху, і вже пережили всі лиха, і тим часом могли бути спокійними. А до еллінів тоді прибуло поповнення п'ятдесят три афінсь-ких кораблі(1). І, звичайно, прибуття цих кораблів надало їм більшої сміливості, також і повідомлення про те, що варвари, які обходили Евбею, всі загинули від бурі, що там сталася. Отже, вони діждалися того самого часу, як і попереднього дня і, пливучи далі, напали на кораблі кілікшців, потопили ці кораблі і, коли настала ніч, відпливли назад до Артемісія.

15. Проте, на третій день стратеги варварів, обурені тим, що такі нечисленні кораблі завдали їм стільки шкоди, і, побоючися незадоволення Ксеркса, вже не чекали, щоб елліни розпочали битву, але, заохочуючи один одного, вийшли у відкрите море опівдні. І збіглося так, що того самого дня відбулися ці морські бої і бій на суходолі в Фермопілах. Для тих, хто бився на морі, головною метою була оборона Евріпу, а для тих, хто був із Леонідом,-захист проходу. Отже, вони підбадьорювали один одного, щоб не допустити варварів увійти в Елладу, а метою їхніх супротивників було знищити еллінський флот і заволодіти проходом.

16. Поки флот Ксеркса виступав у бойовому строю, елліни залишалися нерухомими в Артемісії. А варвари, розташували свої кораблі півколом, почали їх оточувати, щоб охопити їх із усіх боків. Тоді і елліни попливли їм назустріч і почався бій. Під час цієї морської битви флоти билися з однаковою відвагою. Флот Ксеркса зазнавав шкоди через велику кількість кораблів, які заважали один одному і зштовхувалися між собою. Проте він тримався і не відступав, бо перські моряки вважали ганебним для себе, щоб їх змусили тікати такі нечисленні кораблі. Звичайно, сталося так, що багато еллінських кораблів і багато людей загинуло, але далеко більше кораблів і людей у варварів. Так точилася битва, коли вони розійшлися.

17. Під час морського бою серед Ксерксових воїнів відзначилися, зокрема, єгиптяни, які серед інших подвигів, захопили в полон п'ять еллінських кораблів разом із їхніми залозами. Серед еллінів відзначилися афіняни і серед афінян Клейній (2), син Алкібіада, який взяв участь у поході своїм коштом і привів двісті чоловік і свій власний корабель.

18. Коли обидва супротивники відступили, вони з радістю поквапилися повернутися на свої бази. Елліни, коли відступили і повернулися після морського бою, забрали з собою вбитих(1) та уламки кораблів, бо вони зазнали багато втрат і найбільш із них афіняни, в яких постраждала половина всіх кораблів, і вони вирішили тікати (2) до материкової Еллади.

19. Тоді Фемістокл подумав, що якби елліни могли відокремити від варварів союзницькі кораблі іонійців(1) та карійців, то вони спромоглися б розправитися з рештою ворожого флоту. На той час,— коли евбейці навантажували на судна свою худобу, він зібрав в одному місці стратегів і сказав їм, що має певний засіб, із

допомогою якого він сподівається відокремити від царя найкращих своїх союзників. Він не переказав їм ніяких подробиць щодо цього, лише додав, що тепер, коли так стоять справи, ось що слід їм зробити: хай вони заріжуть із худоби євбейців, скільки кожен захоче (бо, він сказав, що буде краще, коли військо візьме собі, ніж це візьмуть вороги), і, крім того, він порадив їм наказати своїм людям запалити вогнища (2), а щодо часу їхнього повернення в Елладу, то він бере на себе відповідальність, щоб вони прибули туди без жодної шкоди для себе. Вони погодилися зробити це, одразу запалили вогнища і кинулися різати худобу.

20. Треба зазначити, що євбейці не звернули уваги на оракул Бакі-да(1), вважаючи його за незначний, і через це не перенесли нічого до безпечного місця, і не зробили собі заздалегідь запасів на випадок можливої війни, і через це опинилися в тяжкому становищі. А ось який був той оракул Бакіда:

"Скоро ярмом із канатів цей Варвар приборкає море,
Тих, які мекають, кіз, мерщій віддали із Евбеї".

Цим словам вони не надали значення і за це вони постраждали через муки, яких вони зазнали, і які ще на них чекали.

21. Так було з еллінами, коли прибув із Трахіни спостерігач. Був там на Артемісії спостерігач, Поліас із Антікіри, якому було доручено спостерігати і який мав у своєму розпорядженні судно, готове до відплиття, коли б морське військо опинилося в скрутному становищі, йому треба було повідомити про це військо у Фермопілах. Такий спостерігач був і в Леоніда: афінянин Аброніх(1), син Лісікла був готовий переказати повідомлення, маючи одну тріаконтеру, щоб повідомити тих, що були біля Артемісія, коли б сталося щось прикре з сухопутним військом. Отже, цей Аброніх прибув до них і повідомив про те, що сталося з Леонідом і його військом. А вони вже не відкладали свого відступу, але вирушили в установленому порядку, перші корінфяни і останні афіняни.

22. Тим часом Фемістокл узяв найбільш прудкі судна афінян і поплив на них туди, де була питна вода(1), і наказав вирізьбити на скелях написи, які наступного дня, коли прибули туди іонійці, вони прочитали їх. Ось який був зміст цих написів: "Шановні іонійці! Те, що ви робите, негаразд, бо ви виступаєте в похід проти Ваших предків і хочете поневолити Елладу. Але краще було б, як би ви виступили на нашому боці. Проте, якщо ви не можете цього зробити, то, принаймні під час битви стійте осторонь і вмовте карійців зробити так, як ви. Проте, якщо буде неможливе ні те, ні це, якщо вища сила скувала вас ланцюгами так, що ви не можете дезертувати, тоді в битвах навмисне поведіться немов боягузи, пам'ятаючи, що ви з нами однієї крові і що першою причиною нашої ворожнечі з варварами були ви сами". Це написав Фемістокл, я гадаю, з подвійною метою: або для того, щоб ці написи залишилися Цареві і щоб іонійці зрадили персів, і перейшли до нього, або, якщо про них перекажуть Ксерксові, щоб іонійці стали підозрілими для нього, щоб він не мав довіри до іонійців і через це не допустив їх узяти участі в морській битві.

23. Оце написав Фемістокл і одразу приплив до варварів один вісник з Гістіаї, і

повідомив, що елліни покинули Артемісій. Вони не повірили йому і взяли під підозру того, хто приніс це повідомлення, і водночас послали деякі швидкохідні кораблі, щоб вони там побачили, і коли вони принесли звістку про те, що сталося, тоді весь флот вирушив до Артемісія із сходом сонця. Вони залишалися на тому місці до півдня, а потім попливли до Гістіаї. Прибули вони туди, захопили місто гістіайців і почали робити наскоки на всі приморські селища Еллопії(1) в області Гістіайотіди.

24. Поки вони перебували в тих краях, Ксеркс, зробивши всі належні підготування щодо похорону вбитих воїнів, послав вісника до морського війська. Ось які були його підготування. З усіх його воїнів, загиблих при Фермопілах (а їх було двадцять тисяч), він залишив там на місці близько тисячі, а для решти наказав вирити могили і поховати, насипавши землю і прикривши їх листям(1), щоб їх не побачило морське військо. Коли вісник прийшов до Гістіаї, він зібрав усе військо і сказав їм: "Друзі союзники! Цар Ксеркс дає кожному з вас дозвіл, хто захоче залишити своє місце і подивитися, як він веде бій із цими безглуздими, які сподівалися, ніби вони розтрощать силу царя".

25. Піля цього оголошення, майже нікого не залишилося на кораблях, бо стільки було охочих подивитися на бій. Вони вийшли на суходіл і пройшли через гори трупів і роздивлялися(1). Всі вони гадали, що люди, які там лежали, були лакедемонці та феспійці, бо бачили там іло-тів. Проте ті, які прийшли до Фермопіл, зрозуміли, що зробив Ксеркс із своїми мертвими воїнами. Справді, це було просто смішно: з одного боку вони побачили тисячу вбитих, що лежали на землі, а з другого вони побачили тих, кого принесли на це місце і понакидали одного на одного (чотири тисячі). Цього дня вони оглянули трупи, а наступного дня відпливли до Гістіаї на своїх кораблях, а люди Ксеркса готувалися до виступу.

26. Тоді прийшли до них перебіжчики з Аркадії(1), їх було небагато і вони просили дати їм засоби для життя і погоджувалися бути найманцями, їх привели до царя і перси запитали їх про еллінів, що ті роблять. Вони відповіли, що елліни святкують олімпійські свята і дивляться на гімнічні та гіппічні змагання (2). Тоді він запитав їх, яку нагороду одержують ті, що змагаються. І вони сказали, що переможець одержує вінок із листя маслини. Тоді Трітантайхм, син Артабана, висловив шляхетну думку, за яку цар назвав його боягузом. Отже, коли той почув про те, що нагорода на змаганнях вінок, а не гроші(3), він не міг стриматися, але вигукнув у присутності всіх: "Ой-ой, Мардоніє! З якими людьми ти привів нас воювати, котрі змагаються не для грошей, а лише для слави!" Так він тоді сказав. _ .

27. Тим часом одразу після поразки при Фермопілах фессалійці послали вісника до фокейців, яких вони завжди ненавиділи, але після останньої поразки зненавиділи їх як ніколи перед тим. Бо за кілька років до цього походу царя фессалійці разом із своїми союзниками вдерлися до Фокіди(1), але фокейці перемогли їх і розбили вщент. Отже, коли фокейців було оточено на Парнассі і разом із ними там був ворожбит Теллій із Еліди, цей Теллій ось що тоді вигадав, щоб урятувати їх: найхоробріших шістсот фокейців він вимажав крейдою і все тіло і всю зброю і послав їх напасти вночі на фессалійців із наказом: кого вони побачать не білого, того й убивати. Спершу їх

побачили вартові фессалійців і злякалися, вваживши їх не за людей, а за привиди, а після вартових злякалося і все військо і коли справа дійшла до битви, то перед фокейцями залишилося чотири тисячі вбитих із їхніми щитами. Половину тих щитів вони принесли як присвяту в Аби, а іншу половину — в Дельфи. Із десятої частини здобичі, яку вони зібрали на бойовищі, вони зробили великі статуї воїнів (2) і поставили їх навколо триніжника перед дельфійським храмом, а інші, подібні до них принесли, як присвяту в Аби.

28. Так зробили фокейці з фессалійською піхотою, яка їх обложила. Що ж до фессалійської кінноти, яка вдерлася до їхньої країни, то вона зазнала непоправної поразки. В ущелині, що поблизу Гіамполя(1), фокейці викопали великий рів і понакидали в нього порожніх амфор, потім понасипали зверху на них землі, зрівняли землю і на тому місці вистроїлися проти фессалійських загарбників. А ті, гадаючи, що вони зметуть фокейців, із розгону повпадали на амфори і коні поламали собі ноги.

29. Отже, будучи злопам'ятними через оті дві поразки, що вони їх зазнали, фессалійці послали до фокейців вісника з таким оголошенням: "Фокейці! Тепер уже настав час змінити вам свою думку і визнати, що ви з нами не рівні. І в минулому на протязі всього часу, що ми були заодно з еллінами, ми завжди були вищими від вас(1) і тепер ми маємо такий вплив на варварів, що від нас залежить, чи ви загубите вашу країну і станете рабами. Проте ми, хоч і маємо можливість це зробити, ми не злопам'ятні, заплатіть лише нам п'ятдесят талантів срібла і ми вам обіцяємо відвернути від вас небезпеку, що загрожує вашій країні".

30. Отаке їм запропонували фессалійці. Справді, лише фокейці серед народів того краю, які не перейшли на бік мідян, і я гадаю, що це було лише через їхню зненависть до фессалійців. Проте, якби фессалійці перейшли б на бік еллінів, я гадаю, фокейці стали б союзниками мідійців. Відповідаючи на цю пропозицію фессалійців, фокейці заявили, що вони не дадуть грошей і від них залежить, чи вони стануть спільниками персів, як фессалійці, чи вони підуть іншим шляхом, але не йдеться про те, вони сказали, щоб вони з своєї волі стали зрадниками Еллади.

31. Коли прийшла така відповідь, тоді вже розгнівані проти фокейців фессалійці вирішили стати провідниками для Варвара. Отже, з Трахі-ни вони вступили до Доріди бо область Доріди в тому місці утворює довгу та вузьку смугу завширшки приблизно тридцять стадій між Малідою та Фокідою, і ця область за давнини була країною дріопів. Цей край є первісною вітчизною дорійців Пелопоннесу. Отже, цій Доріді під час свого вторгнення варвари не завдали шкоди, бо її мешканці перейшли на бік мідійців, а крім того, цього не хотіли і фессалійці.

32. Із Доріди варвари вдерлися у Фокіду, але самих фокейців їм не вдалося взяти в полон, бо деякі з них піднялися на вершини Парнаксу (а одна з його вершин, відокремлена від іншої, поблизу міста Неон, така, що на ній може влаштуватися багато народу, вона називається Тіторей), саме на неї вони перенесли свої речі і самі піднялися туди. Проте більшість із них переселились до Озолійських локрів, до Амфісси, міста, розташованого за Крісейською долиною. А варвари зруйнували всю

фокіду, бо фессалійці супроводили їх в їхніх наскоках і всюди, де вони проходили, вони все спалювали і знищували на своєму шляху і віддавали вогню і міста і святилища.

33. Отже, ідучи вздовж річки Кефісс, вони руйнували все, що там було, спалили місто Дрімос, спалили Харадру і Ерох, і Тетроній, і Амфі-каю, і Неону, і Педією, і Третею, і Елатею, і Гіамполь, і Парапотамію, і Аби, де було багате святилище Аполлона, з багатьма скарбами та приношеннями. Було там тоді і тепер ще існує пророче святилище. І це святилище вони розграбували і спалили. Погналися вони і захопили поблизу гір декотрих фокейців і серед них кілька жінок, яких так багато варварів згвалтувало, що ці жінки померли.

34. Варвари пройшли через Парапотамію(1) і прибули до Пано-пея. Звідти вже їхнє військо поділилося на дві частини і вони пішли різними шляхами. Більша і найсильніша частина війська, з якою йшов сам Ксеркс, попрямувала до Афін і вдерлася до Беотії в області Орхо-мена. Все населення Беотії прийняло сторону мідійців і македонці, послані Александром, були розподілені по беотійських містах для їхньої оборони. І так вони їх обороняли, бажаючи довести Ксерксові, що беотійці є друзями мідійців.

35. Отже, ця частина варварів пішла в такому напрямі, а інша вирушила, маючи провідниками фессалійців у напрямі до Дельфійського святилища, залишаючи праворуч Парнасе(1). І вони, яким би місцем Фокіди не проходили, все там спустошували. Так вони спалили місто панопеїв і давлійців, і еолідів. Вони відокремилися від іншого війська і пішли цим шляхом, щоб пограбувати дельфійське святилище і принести Ксерксові тамтешні скарби. А Ксеркс, як я довідався, все, що там було цінного, знав про те краще від того, що він залишив у своєму палаці, і передусім про приношення Креза (2), сина Аліатта, і це тому, що йому багато разів про них розповідали.

36. Дельфійці, одержавши такі повідомлення, були охоплені жахом, і, збентежені вкінце, хотіли отримати оракул щодо священних скарбів, чи треба їх закопати в землю, чи перенести в інше місце. Проте бог не дозволив їм переносити скарби і заявив їм, що він сам здатний зберегти те, що йому належить. Коли це почули дельфійці, вони подбали про власний рятунок. І своїх дітей та жінок вони відіслали до іншого краю, до Ахаїї, а самі чи більшість із них, піднялися на вершини Парнаксу і перенесли свої речі до Корікійської печери(1), а решта знайшла притулок в локрійській Амфіссі. А всі дельфійці, крім шістдесяти чоловік і пророка, покинули своє місто.

37. Коли варвариблизилися до святилища і вже бачили його здалека(1), пророк, якого звали Акерат, помітив на землі перед храмом зброю, перенесену туди з храму, священну зброю (2), до якої не дозволялося навіть торкатися людям. І він пішов розповісти про це чудо дельфійцям, що там були. А варвари, коли йдучи швидким кроком підійшли до святилища Афін Пронаї, наштотхнулися на ще дивніші чудеса, ніж те чудо, що сталося перед тим(1). Звичайно, зовсім незрозуміло побачити, як бойова зброя сама собою перенеслася з храму. Проте, те, що сталося потім, без сумніву серед усіх надприродних явищ найбільше, може, викликало здивування. Отже, коли варвари нарешті досягли до висоти святилища Афін Пронаї, саме тієї хвилини почали

на них падати з неба блискавки і з вершин Парнаксу зірвалися дві скелі, і навально з страшеним гуркотом покотилися на них, і багатьох із них розчавили, а з середини святилища Пронаї чути було гомін і галас.

38. Усе це разом викликало паніку серед варварів. І дельфійці, побачивши, як вони тікають, зійшли з гори і, напавши на них, багатьох повбивали. Ті, що врятувалися, кинулися тікати до Беотії. А ті з цих варварів, які повернулися з походу, як я довідався, розповідали, що крім цих чудес вони бачили ще інші дивні явища від бога: отже, двоє гоплітів надприродного зросту погналися за ними, переслідували їх і вбивали.

39. За словами дельфійців, ці двоє були тамтешніми героями, Філа-ком і Автономом, священні округи яких були поблизу святилища. Священна округа Філака розташована поблизу шляху за святилищем Пронаї, а округа Автоноя поблизу Касталійського джерела, біля підвалини скелі Гіампеї. А скелі, що впали з Парнаксу, лежать недоторкані і за мого часу в священній окрузі Афіни Пронаї, де вони залишилися, звалившись навально на варварів(1). Так повтікали з святилища ті люди.

40. Морське військо еллінів, відпливши від Артемісія, кинуло якорі на прохання афінян поблизу Саламіну. Афіняни попросили їх кинути тут якорі з двох причин: по-перше, щоб вони могли перевезти з Аттики в безпечне місце своїх дітей та жінок і самі переїхати туди і, по-друге, щоб їм можна було порадитися, що далі робити. Бо в таких обставинах їм треба було зібратися на нараду, оскільки їхні розрахунки не виправдалися, адже вони гадали, що пелопоннесці з усім своїм військом(1) отаборяться в Беотії, чекаючи на появу варварів, але цього не сталося і вони одержали відомості, що пелопоннесці перегородили муром Істм, зацікавлені лише в тому, аби врятувати Пелопоннес, оборонивши його, і байдужі до всього іншого (2). Отакі відомості вони мали і через це попросили флот стати на якорі неподалік Саламіну.

41. Коли всі інші встали на якорі поблизу Саламіну, афіняни зійшли на свій берег. Після свого прибуття вони оголосили, щоб кожен афінянин подбав по змозі про безпеку своїх дітей та домочадців. Тоді більшість із них послала їх до Тройзени, а інші — на Саламін. Вони поспішали перевезти їх до безпечних місць, зважаючи на оракул і, насамперед, ще з одного приводу. Згідно з твердженням афінян в їхньому святилищі живе страж Акрополя — велика змія(1) і певні того, що така змія існує, вони щомісяця приносять їй їжу, а ця їжа — медяники. І цей медяник, якщо перед тим змія завжди його з'їдала, цього разу залишився цілим. Коли жриця повідомила їх про це, афіняни вирішили іще з більшою певністю покинути своє місто, гадаючи, що й богиня покинула Акрополь. Перевізши все до безпечного місця, вони відпливли до свого табору.

42. Коли ті, що були біля Артемісія, кинули якорі біля Саламіну, про це довідалося й інше морське військо еллінів і почало зосереджуватися, відпливши з Тройзени, де воно перед тим було. Бо перед тим був наказ зібратися в тройзенській гавані Погоні. Отже там зібралося далеко більше кораблів, ніж їх було в битві при Артемісії і з більшого числа міст. їхнім навархом був той, хто був і при Артемісії, спартанець Еврібіад, син Евріклеяда, але цей був не з царської родини. Проте незрівнянно більше за всіх кораблів і найкращої мореплаваності(1) дали афіняни.

43. В цьому морському поході взяли участь: із Пелопоннесу лакедемонці, які приставили шістнадцять кораблів, корінфяни дали таке саме число кораблів, яке було при Артемісії, сікіонці — п'ятнадцять кораблів, епідавряни — десять, тройзенці — п'ять, герміонці — три. Всі вони, за винятком герміонців, були дорійського і македонського походження, вони недавно прибули з Ерінея і з Пінду. Герміонці були дріопами, яких вигнав із їхньої країни, що тепер називається Дорідою, Геракл і маліейці.

44. Оці з Пелопоннесу взяли участь в морському поході, а з материкової Еллади такі: афіняни, що їх можна було б порівняти разом із усіма іншими, приставили самі сто вісімдесят кораблів, бо платейці не виступили в морській битві при Саламіні, і ось із якої причини. Коли елліни поверталися від Артемісії, прибувши до Халкіді, платейці переправилися на протилежний берег у Беотію, щоб перевезти до іншого місця свої родини. Коли вони прибули, щоб перевезти їх до безпечного місця, то залишилися позаду. Афіняни тоді, коли країну, що тепер називається Еллада, залюднювали пеласги, були пеласгами і називалися кранаї, а за царя Кекропа стали називатися кекропідами, а коли влада перейшла до Ерехтея, вони змінили свою назву і почали називатися афінянами, а коли стратегом їхнього війська став Іон(1), син Ксута, тоді за його ім'ям вони називалися іонійцями (2).

45. Мегарці(1) дали стільки кораблів, скільки їх було в них при Артемісії, ампракіоти прислали на допомогу сім кораблів, левкадійці — три. Вони дорійського походження з Корінфа.

46. З острів'ян егінці дали тридцять кораблів. Вони мали ще й інші оснащені, але на них вони охороняли свою країну, а з тридцятьма кораблями, найкращими з тих, що в них були, вони взяли участь у морській битві при Саламіні. Егінці — це дорійці з Епідавра, а їхній острів за давнини називався Ойнона(1). За егінцями прийшли халкідяни, які приставили стільки кораблів, скільки було в них при Артемісії — двадцять кораблів, а еретрійці дали також двадцять. Вони — іонійці. За ними прибули кеосці з таким самим числом кораблів. Вони з іонійського племені і походять із Афін. Наксосці дали чотири кораблі. їхнє місто послало їх, щоб вони об'єдналися з мідійцями, як це зробили й інші острів'яни, але вони не підкорилися цьому наказові і пішли об'єднатися з еллінами за порадою одного видатного громадянина, Демокріта, який був тоді трієрархом. Наксосці — іонійці, що походять із Афін. Стірейці дали стільки кораблів, скільки їх було при Артемісії, а кітносці дали один корабель і одну пентеконтеру. Обидва вони — дріопи. На флоті працювали також серіфосці, сіфносці та мелосці, бо лише вони серед острів'ян не дали варвару води і землі.

47. Всі ті, що взяли участь у поході, мешкають по цей бік теспротійців(1) і ріки Ахеронту. Справді, теспротійці є сусідами ампракійців і левкадійців і вони прибули взяти участь у поході з далеких країв. Проте з тих, які мешкають по той бік від цих країв, кротонці були єдиними з тих, хто поспішили на допомогу Елладі, що зазнала небезпеки, на одному кораблі, яким керував триразовий пітіонік Фаїл(2). Кротонці належать до племені ахейців.

48. Інші, про яких я уже згадав, приставили для флоту трієри, а мелосці, сіфносці і

серіфосці — пентеконтери. Мелосці, які походять із Лакедемона, дали дві, сіфносці, які з походження іонійці з Афін, кожен з них по одній. Загальне число кораблів, крім пентеконтер, доходило до трьохсот сімдесяти восьми.

49. Коли зібралися на Саламіні стратеги тих міст, які я назвав, вони почали радитися. Еврібід закликав усіх, хто хоче висловити свою думку, в якому місці буде найкращим дати морський бій, із тих місць, що їм належали, бо Аттику вони вже покинули і він мав на думці інші місця. Думки більшості з тих, хто висловився, збігалися. Отже, вони пропонували попливти до Істму і вступити в бій біля узбережжя Пелопоннесу, і, крім усього іншого, вони наводили таке міркування, що коли їх буде переможено в морському бою при Саламіні, то вони будуть замкнуті на острові, де ніхто не прийде їм на допомогу, але коли вони битимуться біля Істму, то зможуть тікати до своїх домівок.

50. Коли пелопоннеські стратеги наводили ці міркування, туди прибув афінянин і приніс відомість про те, що вся Аттика горить. Отже, стратег, який супроводжував Ксеркса, пройшовши через Беотію і спаливши місто теспійців, котрі його залишили і перейшли на Пелопоннес, спаливши також місто платейців, нарешті, прибув до Афін(1) і там розграбував все, що було. Спалив Теспею і Платею, довідавши від фіванців, що їхні мешканці не прийняли сторону мідійців.

51. Від того часу, коли варвари перейшли через Геллеспонт, відколи почався їхній похід, вони залишалися в тих краях протягом одного місяця, переходячи з Азії до Європи, а ще три місяці проминуло, поки вони досягли Аттики, де тоді архонтом в Афінах був Калліад(1). Вони захопили долішнє місто, яке було безлюдним, і застали небагатьох афінян, котрі знайшли притулок у святилищі(2), храмових скарбників (3) і кількох бідняків, що загородили Акрополь дверима та дошками(4) і відбивали напади ворогів. Вони не відступили на Саламін за браком засобів і, крім того, вони гадали, що правильно зрозуміли зміст оракулу, який переказала Піфія, що дерев'яний мур не буде здобуто. Отже, вони казали, що саме така дерев'яна огорожа є сховищем, яке бог мав на увазі, а не кораблі.

52. Перси зайняли позицію на горбі навпроти Акрополя(1), який афіняни називають Ареопагом, і почали облогу в такий спосіб: вони обгортали стріли клоччям, підпалювали їх і вистрілювали на огорожу. Обложені афіняни продовжували чинити опір, хоча були доведені до розпачу і їхня огорожа вже не захищала їх. Вони не приймали пропозицій Пейсістратідів домовитися про здачу, але вигадували ще інші засоби оборони, а саме: щоразу, коли варвари хотіли наблизитися до брами, вони скочували на них величезні кам'яні брили (2), таким чином, Ксеркс протягом багатьох днів перебував у скрутному становищі, бо не міг їх подолати.

53. Проте нарешті варвари знайшли вихід із цього скрутного становища. Бо згідно оракулу було наперед визначено, що вся материкова Аттика підпаде під владу персів. Хоч як там це було, в передній частині Акрополя, поза брамою і сходами, в одному місці, де, здається не було жодного вартового, де, мабуть, не сподівалися, що може зійти людина, звідти деякі піднялися поблизу святилища Аглаври, дочки Кекропа,

незважаючи на те, що в цьому місці скеля була дуже стрімчастою. Ледве афіняни побачили їх на Акрополі, одні з них кинулися стрімголов із скелі і розбилися, а інші побігли до внутрішнього покою в храм. Перси, які вдерлися до Акрополя, насамперед, попростували до брами, відчинили її і почали вбивати благальників і, коли всі вже були мертві, вони розграбували святилище і підпалили все на Акрополі.

54. Ставши повним владарем Афін, Ксеркс послав до Сусів кінного вісника звістити Артабанові про цю перемогу. Наступного дня після того, як він послав цього вісника, він викликав афінських вигнанців, котрі його супроводили, і наказав їм піднятися на Акрополь і принести жертви згідно з їхніми обрядами(1), і дав такий наказ або, хтозна, через те, що він побачив якийсь сон, або він мав докори сумління, або спалив святилище. А тепер я поясню, чому я згадав про це.

55. На Акрополі є храм Ерехтея, про якого кажуть, що його народила Земля, а всередині цього храму росте маслина(1) і тече джерело солоної води. За переказами афінян це зробили Посейдон і Афіна, коли вони засперечалися, кому належатиме країна, і залишили їх як свідчення про свої вимоги. Отже, сталося так, що ця маслина згоріла разом із святилищем у вогні, запаленому варварами. Але наступного дня після пожежі, коли до святилища зійшли афіняни, яким Ксеркс наказав принести жертви, вони побачили новий пагін завбільшки з лікоть, що виріс із стовбура. Вони сповістили про це.

56. Елліни, які були на Саламіні, коли довідалися про долю афінського Акрополя, так збентежилися, що дехто із стратегів, не чекаючи на прийняття рішення про збори, кинулися на свої кораблі і поставили вітрила, готові тікати. Ті, що залишилися на Саламіні, вирішили дати морський бій поблизу Істму. Настала ніч, збори закінчилися і афіняни повернулися на свої кораблі.

57. Отже, коли Фемістокл прибув на свій корабель, один афінянин, Мнесіфіл, спитав його, які вони там прийняли рішення(1). Коли той почув від нього, що вирішено відвести флот до Істму і вступити в морський бій поблизу Пелопоннесу, той афінянин сказав Фемістоклові: "Ну, якщо вони піднімуть якорі і відійдуть від Саламіну, в тебе вже не буде батьківщини, заради якої ти битимешся, бо кожний піде до своєї власної батьківщини і ні Еврібіад не зможе затримати їх, і ніхто інший на світі, Щоб не розсіявся флот, і тоді загине Еллада через свою непередбачливість. Лише якщо існує якийсь засіб і тобі пощастить, іди і постарайся, щоб було скасовано прийняте рішення, і, мабуть, ти зможеш умовити Еврібіада змінити його думку і залишитися тут".

58. Ця думка дуже сподобалася Фемістоклові і, не давши ніякої відповіді, він поспішив до Еврібіадового корабля. Він прийшов туди і сказав йому, що хоче обговорити з ним питання, дуже важливе для всіх. Еврібіад запросив його зійти на корабель і висловити, що він має сказати. Тоді Фемістокл сів біля нього і почав викладати йому доводи, які він почув від Мнесіфіла, ніби вони були його власними, додавши до них ще багато інших так, що своїми наполегливими проханнями він умовив Еврібіада зійти з корабля і закликати стратегів на нараду.

59. Коли, нарешті, вони зібралися ще перед тим, як Еврібіад пояснив для чого він їх

покликав, Фемістокл почав просторікувато розмовляти, як людина пригноблена настирливою думкою. Поки він так промовляв, його перебив корінфянин Адеймант, син Окота: "Фемістокле! На змаганнях б'ють тих, хто починає змагатися перед тим, як буває дано сигнал для початку". На що Фемістокл, виправдовуючись, відповів: "Так! Але ті, що починають надто пізно, не отримують вінка".

60. Тоді, звертаючись до Корінфянина, він дуже спокійно відповів йому, а потім звернувся до Еврібіада, але не повторив йому нічого з того, про що казав перед тим, що коли вони покинуть Саламін, то розсіються, бо не слід було перед союзниками виступати з обвинуваченнями, але він почав наводити інші доводи: "Від тебе залежить,— сказав він йому,— врятувати тепер Елладу, якщо ти послухаєшся мене і залишишся тут, щоб уступити в морський бій, і тебе не переконують промови тих, які хочуть, щоб ти відвів кораблі до Істму. Вислухай обидва плани та порівняй їх. Якщо ти даси морський бій біля Істму у відкритому морі(1), а це для нас зовсім не буде корисним, бо наші кораблі досить важкі і їх надто мало. Крім того, ти втрадиш Саламін, Мегари та Егіну, навіть коли ми матимемо успіх у всьому іншому. Разом із флотом піде і сухопутне військо варварів і, таким чином, ти сам поведеш їх на Пелопоннес і цим наразитиш на небезпеку всю Елладу. Проте, якщо ти зробиш те, що я пропоную, ось яку з цього ти матимеш вигоду. По-перше, ми битимемося у вузькому місці з небагатьма нашими кораблями проти багатьох їхніх і, якщо бій завершиться так, як нам здається імовірним, ми одержимо блискучу перемогу; бо битися у вузькому місці це нам на користь, проте, коли ми битимемося у відкритому морі — це буде їм на користь. Крім того, буде врятовано і Саламін, куди ми перевезли як до безпечного місця наших дітей та жінок. Є в цьому ще одна вигода, яка так вас цікавить. Ти все одно битимешся за Пелопоннес, залишаючись тут, як коли б ти бився біля Істму, і якщо ти добре розміркуєш, ти сам не поведеш ворога, щоб він напав на Пелопоннес. Проте, якщо станеться так, як я сподіваюся, і ми переможемо на морі, варвари не виступлять проти вас на Істмі, і не підуть далі Аттики, але відійдуть у безладді і в такий спосіб за нами залишаться Мегари, Егіна і Саламін, як нам було дано оракул (2), що ми переможемо ворогів. Коли люди складають розумні плани, найчастіше буває так, що вони стають успішними, але коли їхні плани нерозумні, тоді, звичайно, і сам бог виступає проти планів людей".

61. Так промовляв Фемістокл, коли проти нього знову виступив корінфянин Адеймант, бажаючи, щоб замовкла людина, що тепер уже не мала батьківщини, і щоб не дати можливості Еврібіадові поставити на голосування питання, яке порушила людина без батьківщини. Нехай фемістокл доведе, що він має батьківщину і лише тоді нехай висловить свою думку. Він кинув йому просто в обличчя ці слова, бо Афіни було завойовано і в них панував ворог. Тоді вже Фемістокл почав висловлюватися різко і про Адейманта, і про корінфян, і заявив, що афіняни мають і місто, і країну, безумовно більшу, ніж корінфяни, оскільки вони мають двісті оснащених кораблів із залогами і жодне еллінське місто не зможе відбити їх, якщо вони на нього нападуть.

62. І, підкресливши це, він звернувся до Еврібіада і сказав йому досить рішуче:

"Щодо тебе, якщо ти тут залишишся, ти цим покажеш себе мужньою людиною, а якщо не залишишся, то загубиш Елладу, бо всі наші надії ми покладаємо у цій війні на кораблі. Послухай-но мене. Якщо ти так не зробиш, тоді ми, які ми є, візьмемо наші родини і попливемо до Італії, до Сірія(1), котрий нам належить із давніх давен і де, згідно з оракулами, нам приречено заснувати колонію, а ви тоді, коли вас покинуть такі союзники, як ми, згадаєте мої слова".

63. Після такої промови Фемістокла Еврібіад змінив свою думку, я гадаю тому, що, насамперед, злякався, що коли він поведе кораблі до Істму, тоді його покинуть афіняни. Тому він і змінив свою думку, а коли б їх покинули афіняни, решта союзників не мала б достатньо сил, щоб дати бій. Отже, він прийняв це рішення залишитися і дати тут вирішальний морський бій.

64. Так після всіх суперечливих розмов елліни, які були на Саламіні, оскільки так вирішив Еврібіад, почали готуватися до морського бою. Розвиднилося і, щойно зійшло сонце, на суші і на морі стався землетрус. Тоді вирішили звернутися з проханнями до богів і покликати на допомогу Еакідів(1). Так вони вирішили і так і зробили. Отже, вони помолилися всім богам і покликали на допомогу з Саламіну Еанта і Теламона, послали корабель на Егіну, щоб привезти звідти Еака та інших Еакідів.

65. Ось що розповів один афінський вигнанець, Дікай, син Теокіда, якого мідійці вважали за важну особу. На той час, коли Аттіка після того, як її покинули мешканці, була розграбована сухопутним військом Ксеркса, він випадково опинився разом із лакедемонцем Демаратом на Тріасійській рівнині(1), вони побачили, як із Елевсіна піднялася курява, начебто її підняли якісь тридцять тисяч (2) воїнів, і вони не розуміли, від кого вона могла бути, і раптом вони почули голос і їм здалося, ніби це був заклик учасників вакхічних містерій. І Демарат, який не знав нічого про елевсінські містерії, запитав Дікаю, чий це міг бути голос. А той відповів йому: "Демарате! Напевне якесь велике нещастя спіткає цареве військо. Це цілком очевидно, бо в Аттіці нема ні душі і це голос бога з Елевсіна, який іде на допомогу афінянам та їхнім союзникам. І якщо ця курява впаде на Пелопоннес, то це загрожує самому цареві та його війську на суходолі, а якщо попрямує до кораблів на Саламіні, тоді цар наразиться на небезпеку втратити свій флот. Під час цього свята, яке афіняни святкують щороку (3) на честь Матері та її Дочки, хто з них захоче і хто з інших еллінів захоче, той посвячується в містерії. А цей голос, що ти його чуєш, це той крик, яким закликають Іакха". На це Демарат сказав: "Мовчи і про це не кажи нікому. Бо якщо ці твої слова дійдуть до царя, ти загубиш свою голову і ні я, і ніхто інший на світі не зможе тебе врятувати. Сиди спокійно, а щодо того війська, то його захищатимуть боги". Таку він дав йому пораду, а курява, з якої почувся голос, утворила хмару, піднялася високо в повітря і полетіла на Саламін, до табору еллінів. Отже, вони зрозуміли, що Ксерксів флот було приречено на загибель. Про це розповідав Дікай, син Теокіда і послався як на свідків на Демарата і на інших.

66. Ті, що були в морському війську Ксеркса, оглянувши місце загибелі лакедемонців, пройшли з Трахіни до Гістіаї, пробули там три дні і, перепливши через Евріп, ще за три дні прибули до Фалера. На мою думку, варварів було не менше і на

суходолі і на кораблях, ніж тоді, коли вони вдерлися в Аттику і коли вони прибули в Сепіаду і Фермопіли. Отже, на заміну тим, хто загинули від бурі і при Фермопілах, і в морській битві при Артемісії, я перелічу тих, які ще не були в поході з царем, а саме малейців, дорійців і локрів та беотійців, що вирушили в похід усі разом, за винятком теспійців та платейців і ще карістійців, та андросців, і теносців та всіх інших остров'ян, крім п'яти міст(1), що їхні назви я навів вище. Бо, справді, чим більше заглиблювався до середини Еллади Перс, тим більше народів ішло за ним.

67. Отже, коли прибули до Афін усі вони, за винятком паросців (паросці залишилися позаду на Кітносі і очікували(1), чим закінчиться війна), коли всі інші прибули у Фалер, тоді Ксеркс особисто зійшов на кораблі, бажаючи зустрітися з їхніми залогами і дізнатися про їхні думки. Коли він прийшов туди і зайняв крісло голови, на його запрошення з'явилися тирани народів його держави і начальники морських підрозділів і сіли відповідно до почесних місць, які цар призначив кожному з них, перший там був цар Сідона, за ним цар Тіра, а після них всі інші відповідно до їхніх посад. Коли всі вони розсілися, кожен на своєму місці, Ксеркс, бажаючи перевірити кожного, наказав Мардонієві опитати кожного з них, чи слід починати морський бій (2).

68. Мардоній по черзі опитав їх, починаючи від царя Сідона, чи всі вони висловили думку, що треба почати морський бій, проте Артемісія висловила так: "Я прошу тебе, Мардоніє, переказати цареві мою думку, а я під час морських боїв, що відбулися біля Евбеї, не була серед найбільших боягузів і я зробила там дещо не найменше від усіх. Ось моя думка: Великий владарю! Я вважаю правильним переказати тобі мою справжню думку, яка буде для тебе найкориснішою від усіх інших. Отже, я кажу тобі, пожалій свої кораблі і не вступай у морський бій, бо ці люди на морі настільки вправніші від твоїх, наскільки чоловіки від жінок. Власне, що тебе неодмінно зобов'язує наражатися на небезпеку в морській битві? Чи ти не став тепер володарем Афін, які були метою твого походу? Чи ти не став володарем усієї іншої Еллади? Ніхто тепер тобі не заважає. Ті, хто чинили тобі опір, тепер загинули, як вони того заслуговували. Зараз я тобі розповім, яке завершення матимуть справи ворогів. Якщо ти не поквapiшся дати морський бій, але триматимеш кораблі поблизу берегів, чи залишаючись тут, чи пропливши далі до Пелопоннесу, то, великий владарю, ти легко досягнеш мети, що привела тебе сюди. Бо елліни не зможуть чинити тобі опір упродовж багатьох років, але ти змусиш їх розсіятися і кожен із них повернеться до своєї батьківщини. А це тому, що і поживи тут нема на цьому острові *, як я чула, і через те, коли ти приведеш своє сухопутне військо на Пелопоннес, то всі ті, що прибули з цих місць, залишаться спокійними, бо їх зовсім не обходить морський бій на користь Афінам. Проте, якщо ти поквapiшся дати морський бій саме тепер негайно, я боюся, що можлива поразка морського війська спричиниться до загибелі і сухопутного війська. Я додам до цього, царю мій, ще й таке: май на увазі, що добрі люди мають найчастіше поганих рабів, а погані — добрих. А ти, найкраща людина на світі, маєш поганих рабів, яких ти вважаєш за своїх союзників: єгиптян, кіпріотів, кілікійців, памфілійців, які нічого не варті".

69. Поки вона це казала Мардонієві, ті, хто співчували Артемісії, були засмучені її словами, бо гадали, що, хто зна, чи не розгніває вона царя тим, що відраджує його вступати в морський бій. Навпаки, ті, хто їй заздрили і не співчували, бо з усіх союзників цар найбільше поважав її, раділи з того, що вона заперечує йому, гадаючи, що вона загине. Тим часом, коли Ксерксові доповіли про різні думки, він особливо був задоволений думкою Артемісії і, хоча і перед тим він уважав її за жінку гідну всякої похвали, тоді він став поважати її ще більше. Незважаючи на це, він наказав іти за думкою більшості, будучи певним того, що біля берегів Евбеї його воїни навмисне не виконали свого обов'язку, бо його там не було і він не дивився на них, а на цей раз він вирішив особисто як глядач стежити за морським боєм.

70. Щойно він дав сигнал до відплиття, як варвари вирушили на кораблях до Саламіну і вишикувалися до бою без перешкод у призначеному для них порядку. Але тоді ще не настав для них день уступити в морський бій, бо запала ніч і вони почали готуватися на завтра. А еллінів охопив страх і неспокій і найбільше тих, хто прибули з Пелопоннесу. Цей їхній неспокій походив від того, що вони перебували на Саламіні готові до морського бою за землю афінян, але якби вони зазнали поразки, то zostалися б оточеними на острові і потрапили б в облогу, і залишили б свою країну без захисту тоді, коли піхота варварів тієї самої ночі(1) вирушила в Пелопоннес.

71. Проте, що було в людських силах, усе було зроблено, щоб варвари не вдерлися суходолом на Пелопоннес. Пелопоннесці, як довідалися про те, що Леоніда і його спартанців у Фермопілах було вбито, побігли з своїх міст до Істму, де зайняли позиції, маючи на чолі як стратега Клеомброта, сина Анаксандріда, брата Леоніда. Будучи на Істмі, вони перегородили Скейронідський шлях, а потім, порадившись, вирішили побудувати мур і перегородити Істм. Оскільки їх було багато тисяч і всі вони працювали, будівництво швидко посувалися, бо вони тягали каміння і цеглу, і деревини, і коші з піском, а крім того, ті, що поспішили до них на допомогу, не припиняли роботи ні на хвилину і працювали і вдень, і вночі.

72. Елліни, які прийшли всім гуртом на Істм для допомоги, були такі: лакедемонці, всі аркадяни, елейці, корінфяни, сікіонці, епідаврійці, флеясійці, тройзенці і герміонці. Вони поспішили на допомогу і трусилися від страху за Елладу, яка наражається на небезпеку, а інших пелопон-несців це не обходило, хоч уже закінчилися олімпійські і карнейські свята.

73. Сім народів мешкає на Пелопоннесі. З них двоє — автохтони і тепер вони перебувають там, де мешкали і за давніх часів: аркадяни(1) та кінурійці. Один народ, а саме ахейський народ (2), якщо він не виселився з Пелопоннесу, проте виселився з своєї країни і мешкає в чужій землі. Інші народи, з семи — чотири, прибули з інших країв, дорійці, етолійці, дріопи і лемносці. Дорійці мають багато і значних міст, етолійці — лише одне, Елідіду, дріопи — Герміону і Асіну, що розташована поблизу лаконської Кардаміли, а лемносці мають усі міста парореатів (3). Кінурійці, будучи автохтонами, очевидно, є іонійцями і вони єдині з них на Пелопоннесі, але підпали під владу аргосців і з часом змішалися з дорійцями. Це орнеати (4) та їхні сусіди. Із інших

семи народів решта міст, крім тих, що я назвав, залишилися нейтральними, а якщо сказати правду, залишаючись нейтральними, перейшли на бік мідійців (5).

74. Отже, елліни, які були на Істмі, були зайняті цією справою, бо тепер, хоч як там було, вони не сподівалися досягти з своїм флотом якогось значного успіху. Хоча ті, що були на Саламіні, мали відомості про це, все одно вони побоювалися не стільки за себе, скільки за Пелопоннес. До певного часу вони підходили один до одного і потай розмовляли між собою, не розуміючи цю страшну необачність Еврібіада. Проте нарешті їхнє незадоволення вийшло назовні. Коли зібралася нова нарада, там ішлося саме про це питання. Одні наполягали на тому, що треба відпливти до Пелопоннесу і вступити в морський бій за Пелопоннес, а не залишатися тут і воювати за країну, якою володіє ворог, проте афіняни, егінці та мегарці, навпаки, наполягали на тому, щоб залишатися тут і воювати.

75. Коли Фемістокл побачив, що починає переважати думка пело-поннесців, він потай покинув нараду і послав до табору мідійців одну людину на човні, якій дав указання про те, що їй треба сказати. Ця людина звалася Сікінн і була рабом Фемістокла і вихованцем його дітей. Пізніше її, після тих подій, Фемістокл зробив громадянином Теспій, бо теспійці приймали до себе нових громадян, і зробив його також багатим(1). Тоді цей Сікінн поплив на човні і сказав стратегам варварів: "Мене послав стратег афінян таємно від інших еллінів (бо він прихильно ставиться до Царя і воліє краще, щоб перемогли ви, а не елліни), щоб я вас повідомив, що перелякані елліни мають намір уже тепер тікати і ось вам щасливий випадок учинити найкращий подвиг на світі, не давши їм змоги повтікати (2). Адже і між ними нема згоди і вони не спроможуться вчинити вам опір і ви побачите, як вони зіткнуться один із одним під час морського бою, ті, що на вашому боці і ті, що проти вас". Таке дав він їм повідомлення і відійшов.

76. Варвари повірили його повідомленню і насамперед висадили багатьох персів на Псітталію(1), острівець між Саламіном і суходолом. Коли настала північ, вони почали шикувати кораблі західного флангу півколом супроти саламінського берега, до якого приєдналися кораблі з Кеосу і з Кіносури так, що вони заповнили собою всю протоку аж до Муніхії(2). Головною метою цього пересування кораблів було не дати еллінам можливості тікати і щоб вони, замкнені біля Сала-міну, відшкодували поразку мідійського флоту при Артемісії. Перси висадилися на острівці, що називається Псітталея, для того, щоб коли відбудеться морська битва, море викине на берег людей і уламки кораблів (бо острів лежить саме в протоці, де мала відбутися битва) і в такий спосіб вони могли б урятувати своїх і повбивати ворогів. Вони виконали ці пересування без ніякого шуму, щоб їх не помітили супротивники. Отже, тієї ночі вони зовсім не спали, але займалися цими підготуваннями.

77. Що оракули бувають неправдивими, я цього не припускаю, бо вони промовляють так ясно і я не маю наміру їх спростовувати, коли зважаю на наступне:

"Скоро на берег священний богині із луком блискучим

Міст корабельний зведуть аж туди, де морська Кіносура.

Ті, що Афіни спалили, плекаючи марні надії.

Діка загубить міцного невтримної сина Гордині,

Кора жахного, того, що хотів би весь світ проковтнути,

Мідь настромиться на мідь і кров'ю Арей безпощадний

Понт пофарбує, коли подарують Елладі свободу

Ніка всевладна і той, що все бачить, Кронід блискавичний.

Коли Бакід каже так ясно про ці справи(1), я не наважуюсь нічого сказати більше про оракули і не хочу, щоб їх заперечували інші.

78. Тим часом жвавi суперечки тривали серед стратегів на Саламіні. Вони ще не знали, що варвари оточують їх своїми кораблями, але гадали, що вони перебувають на тих самих позиціях, де вони розташувалися напередодні.

79. Проте, коли стратеги зібралися, з Егіни прибув Арістід(1), син Лісімаха, афінянин, той якого ostracism вигнав народ, людина, котру я шаную через відомості, що я їх одержав про його характер, і гадаю, що він був найбільш видатною і найсправедливішою особою в Афінах. Ця людина встала на порозі будинку, де відбувалася нарада і поклікала Фемістокла до себе, а той аж ніяк не був його приятелем, а, навпаки, був заклятим його ворогом, але критичне становище, в якому вони перебували, змусило його забути цю обставину, і через це він оголосив, що хоче розмовляти з Фемістоклом. Він перед тим почув, що союзники з Пелопоннесу поспішили перевести кораблі до Істму. Коли вийшов Фемістокл, Арістід так почав йому говорити: "Ми маємо обов'язок змагатися і за інших обставин і насамперед тепер, хто з нас обох принесе більше користі нашій батьківщині. І передо всім я кажу тобі облиш пелопоннес-ців, нехай вони чи докладно, чи коротко сперечаються про відплиття звідси флоту, це байдуже. Бо я запевняю тебе як наочний свідок, що тепер, як би цього хотіли корінфяни ба навіть і сам Еврібіад, тобто відпливти звідси, вони не зможуть цього зробити, бо ми з усіх боків оточені ворогами. Отже, іди і повідом їх про це".

80. Фемістокл так відповів йому: "Дуже правильна твоя порада і ти приніс добрі вісті. Бо те, що ти бачив на власні очі і про що ти повідомляєш, це те, чого я хотів, щоб так сталося, адже те, що зробили мідійці, я сам їм підказав. Отже, було потрібне, оскільки елліни не хотіли добровільно вступити в битву, я змушу їх зробити це проти їхньої волі. Але ти, принісши, звичайно, добрі вісті, повідом їх про це сам. Якщо я скажу їм це, вони вважатимуть, що я все це вигадав і так кажу їм і вони мені не повірять. Вони гадатимуть, що варвари цього не зробили. Зайди туди і скажи їм, як стоїть справа. І коли ти їх повідомиш, якщо вони повірять (а це було б найкраще) і навіть якщо не повірять, це нам байдуже, бо вони вже не зможуть тепер уникнути битви, коли, як ти кажеш, нас оточено з усіх боків".

81. Арістід зайшов туди і переказав їм повідомлення, і сказав їм, що він прибув із Егіни і що йому пощастило з великими труднощами пройти з своїм кораблем і не бути поміченим тими, хто здійснював оточення, бо еллінський флот оточено кораблями Ксеркса, і порадив, щоб вони були готові оборонятися. Сказавши так, він віддалився, а вони знову почали сперечатися, бо більшість стратегів не повірили відомості, яку він

приніс.

82. Поки вони продовжували сумніватися, прибула трієра, на якій були перебіжчики з Теносу з навархом теносцем Панайтієм, сином Сосімена. Вони, нарешті, переказали всю правду. За таку їхню послугу імена теносців було записано в Дельфах на триніжнику серед імен інших еллінів, які перемогли Варвара. Таким чином із кораблем перебіжчиків, що приплив на Саламін, і з іншим кораблем лемносців, який приніс перед тим подібну звістку до Артемісія, доповнилося в еллінів число триста їхніх кораблів, бо саме треба було двоє кораблів, щоб округлити це число.

83. Отже, тепер елліни, які нарешті повірили повідомленню теносців, почали готуватися до морського бою. Вже розвиднилося і зібралися залоги кораблів і Фемістокл виголосив їм найпрекраснішу промову. Вся його промова була порівнянням найкращого з найгіршим в усьому, що стосується до природи людини та умов її життя. І порадивши їм іти за найкращим, і гарно завершивши свою промову, він наказав їм зайняти місця на кораблях. І поки вони займали свої місця, з Егіни прибула трієра, яку послано було, щоб вона привезла Еакідів. Тоді елліни розпочали загальний наступ із усім своїм флотом.

84. І щойно вони вирушили, як на них напали варвари. Коли інші елліни почали вже повертати кораблі, щоб причалити до берега, один афінянин, Амейній із Паллени, виступив із своїм кораблем проти одного з ворожих кораблів. І через те що його корабель зчепився з тим кораблем і не можна було їх розчепити, тоді еллінські кораблі поспішили на допомогу Амейнієві і так почався бій. Отак розповідають афіняни про початок битви, але егінці кажуть, що морський бій почався тоді, коли їхній корабель відплив до Егіни за Еакідами. Розповідають ще й таке, нібито з'явився привид в образі жінки і заохочував еллінів до битви гучним голосом, що його почуло все еллінське військо, кинувши їм такий докір: "Бідолахи! До яких пір ви відступатимете?"

85. Проти афінян виступили фінікійці (бо вони були вистроєні на західному флангу(1) біля Елевсіна), проти лакедемонців виступили іонійці. Вони вистроїлися на східному фланзі біля Пірея. Із іонійців, які послуухалися Фемістокла й удавали з себе боягузів, таких було мало, а більшість цього не робила. Тепер мені треба було б перелічити імена багатьох трієрархів, які захопили еллінські кораблі, але я цього не роблю, за винятком імен Теоместора, сина Андродаманта, і Філака, сина Гістіая, котрі обидва були самосцями. А я згадую про них лише тому, що Теоместор за свій подвиг був поставлений персами тираном Самосу (2), а Філак був занесений на дошку благодійників Царя і йому був дарований великий маєток. Ці благодійники Царя називаються перською мовою оросанги.

86. Так було з ними. А більшість ворожих кораблів у морській битві при Саламіні було знищено, одні з них знищили афіняни, а інші — егінці(1). Отже, елліни билися майстерно і додержуючи порядку, а варвари вели бій безладно і необмірковано і через те й сталося, саме те, що сталося. Проте в той день вони показали себе достойнішими порівняно з тим, якими вони були в берегів Евбеї. Всі вони билися з завзяттям, бо побоювалися Ксеркса. Кожен із них гадав, що саме на нього дивився Цар.

87. Що ж до всіх інших, я з певністю не можу сказати, як власне кожен із них поводився під час морської битви і серед варварів, і серед еллінів. Проте з Артемісією сталося так, що Цар почав шанувати її ще більше, ніж перед тим. Тієї хвилини, коли флот Царя прийшов у цілковите замішання, корабель Артемісії був переслідуваний афінським кораблем. І вона не могла уникнути переслідування, бо попереду від неї були інші перські кораблі, а її корабель був дуже близько від ворожих. Вона вирішила зробити щось і це пощастило їй виконати, а саме переслідувана афінським кораблем, вона завзято атакувала один із перських кораблів, на якому була залога з Калінда(1) і серед неї і сам цар каліндійців, Дамасітім. Навіть якщо ще перед тим на Геллеспонті вона могла посваритися з ним, то все ж таки я не знаю, чи вона навмисне зробила це, чи випадково на її шляху опинився каліндійський корабель. Але коли вона напала на нього і потопила, це принесло їй подвійну користь, бо трієрарх афінського корабля, побачивши, що вона напала на корабель варварів, вирішив, що корабель Артемісії є або еллінським кораблем, або перейшов від варварів на бік еллінів, і тепер допомагає еллінам, і через це повернув назад і атакував інші ворожі кораблі.

88. З одного боку їй пощастило уникнути переслідування і не загинути, а з другого лих, яке вона вчинила, дуже підвищило її в очах Ксеркса. Справді, розповідають, що Цар, який стежив за морським боєм, побачив, що її корабель готується носовим тараном пробити бік іншого корабля і хтось із його почту сказав йому: "Бачиш, владарю мій, як відважно воює Артемісія, адже вона потопила вороже судно?" А Ксеркс запитав, чи справді такий подвиг учинила Артемісія, на що йому відповіли позитивно, бо вони добре знали емблему її корабля(1) і були певні того, що затоплене судно було ворожим. Отже, і в усьому іншому їй сприяла доля, як я вже сказав, і в даному разі, бо з корабля каліндійців жоден не врятувався, хто міг би її обвинуватити. І Ксеркс відповів на те, що йому сказали: "Мої чоловіки стали жінками, а мої жінки чоловіками". Кажуть, що так відповів Ксеркс.

89. У цій битві був убитий Дарій син Аріабігн(1), брат Ксеркса, і багато інших знатних персів та мідійців, а також багато було вбито їхніх союзників, а серед еллінів — мало. Бо вони вміли плавати і ті, кораблі яких було потоплено, і їх не було вбито в рукопашній битві, пливучи досягли до Саламіну, але більшість варварів, що не вміли плавати, загинули в морі. Коли кинулися навітки кораблі першої лави, тоді загинула і більшість інших, бо вони вистроєні позад тих, намагаючись пройти наперед із своїми кораблями, щоб їх побачив цар, що і вони можуть щось учинити, наштовхувалися на кораблі, які тікали.

90. В цьому замішанні сталося ще й таке. Дехто з фінікійців, кораблі яких загинули, прийшли до Царя і наклепали на іонійців, ніби через них загинули їхні фінікійські кораблі, бо іонійці виявилися зрадниками. Але сталося так, що іонійські стратеги не постраждали, а фінікійці, які наклепали на них, одержали те, що заслужили, і ось як це сталося. Поки вони там ще розмовляли, один корабель із Самофракії(1) вдарив своїм носовим тараном афшське судно і воно почало тонути і водночас егін-ський корабель завзято напав на самофракійське судно і затопив його. Проте, оскільки самофракійці

були досвідчені метальниками дротиків і, кидаючи їх, перебили на палубі корабля, який їх затопив, усю його залогу, вони поперестрибували на нього і захопили його. Саме це й урятувало іонійців. Бо, щойно Ксеркс побачив, як вони вчинили такий подвиг, він страшенно розгнівався на фінікійців у своєму великому засмученні, бо вирішив, що всі вони винуваті в тому, що сталося, і наказав відрубати їм голови, оскільки вони виявилися боягузами, наклепавши на тих, хто кращі від них. Тим часом Ксеркс, сидячи на схилі гори навпроти Саламіну, що називається Айгалеос, кожного разу, коли бачив, як хтось із його війська мав успіх у морській битві, запитував, хто він, а його писарі записували ім'я трієрарха та ім'я його батька і назву його міста. До нещастя, що спіткало фінікійців, спричинився і один перс, приятель іонійців, Аріарамн, який перебував там.

91. Отже, вони виступали проти фінікійців. Коли варвари кинулися навтіки і намагалися знайти притулок у Фалері, егінці чекали на них у протоці(1) і вчинили гідні уваги подвиги. Тим часом афіняни в цій плутанині топили кораблі, які ще чинили опір, і ті, що тікали, а егінці нападали на ті, що прагнули врятуватися. І якщо деякі кораблі обминали афінян, вони неодмінно ставали здобиччю епнців.

92. Сталося так, що зустрілися двоє кораблів: один корабель Фемістокла, який гнався за ворожим кораблем, і другий корабель егінця Полікрита(1), сина Крія, котрий напав на корабель сідонян, саме на то), що захопив егінське судно, яке перебувало на сторожі біля Скіату. На ньому був Піфей, син Ісхеноя, якого перси з поваги до його мужності, незважаючи на його рани, тримали на своєму кораблі. Отже, коли сідонський корабель, на якому його тримали перси, було захоплено, Піфей урятувався і повернувся на Егіну. Щойно Полікріт побачив той афшський корабель і пізнав на ньому знак наварха, як голосно викрикнув ім'я Фемістокла і почав знущатися з нього через прихильність егінців до мідійців. З цими образливими словами він звернувся до фемістокла тієї хвилини, коли протаранив ворожий корабель. А варвари, кораблі яких урятувалися, тікаючи прибули до Фалера під захист сухопутного війська.

93. Під час цієї морської битви найбільшу похвалу заслужили егінці, а після них — афіняни, а поіменно — егінець Полікріт і афіняни Евмен із дему Анагірунту, і Амейній із дему Паллени, той, що гнався за Артемісією. Якби він напевно знав, що на тому кораблі була Артемісія, він не припинив би переслідування, поки не взяв би її в полон або не став би сам полоненим, бо він дав наказ афінським трієрархам, а, крім того, призначив нагрроду в десять тисяч драхм тому, хто захопить її живцем. І це тому, що вони не могли стерпіти, щоб із афінянами воювала якась жінка(1). Проте вона, як я вже згадав вище, врятувалася, а також й інші, що їхні кораблі знайшли притулок у Фалері.

94. Щодо Адейманта, стратега корінфян, афіняни розповідають, що одразу з першої хвилини, коли почалася битва на морі, він розгубився і перелякавшись підняв вітрила і поспішив утекти, а скоро корінфяни побачили корабель свого наварха, який тікав, і вони кинулися навтіки(1). Потім, коли тікаючи вони прибули до того місця Саламіну, де є святилище Афін Скіради (2), їх зустріло послане божеством суденце, звідки воно взялося, ніхто про це не міг довідатися, і воно попрямувало до корінфян, які ще не

знали, що сталося з еллінським військом. Ось через що можна зробити висновок про божественне походження цього явища. Отже, коли це суденце наблизилося до корінфянських кораблів, із нього почувся голос: "Адейманте! Ти забрав свої кораблі і поквапився тікати і цим зрадив еллінів. Але знай, що вони вже стали переможцями і їхня перемога така, як вони бажали собі в своїх молитвах". Це було сказано, і оскільки Адеймант не хотів цьому вірити, це було йому повторено і ще додано, що залога суденця згодна бути його заручниками, поки не з'ясується, що елліни справді стали переможцями. Так він повернувся з своїм кораблем, а за ним й інші кораблі прибули до табору, коли вже морський бій закінчився. Так переказують афіняни на шкоду корінфянам, але корінфяни, звичайно, не погоджуються з цим переказом і твердять, ніби вони були одними з перших під час морського бою і посилаються в цьому як на свідків на інших еллінів (3).

95. Тим часом Арістід, син Лісімаха, що про нього я згадував, як про дуже достойну людину, ось що зробив під час тих бентежних подій, які сталися на Саламіні. Він набрав багато гоплітів із тих, яких було виши-кувано вздовж саламінського узбережжя, і вони були афінянами, узяв їх і висадив на островці Псітталеї, і там вони перерізали всіх персів, котрі були на цьому островці.

96. Коли закінчився морський бій, елліни відбуксували до узбережжя Саламіну всі судна, які там були, і підготувалися до другої битви, гадаючи, що Цар ще використає судна, котрі в нього залишилися. Проте багато з кораблів, що зазнали аварії, підхопив західний вітер і переніс їх до того місця аттійського узбережжя, яке називається Коліада. І в такий

спосіб здійснилися всі інші пророцтва Бакіда і Мусая, як ще й інше пророцтво афінського пророка Лісістрата про уламки кораблів, що їх викинуло море в тому місці. Зміст цього пророцтва афінянина Лісістрата залишався незрозумілим для всіх еллінів:

"Там Коліади жінки, готуватимуть їжу на веслах".

Проте, так воно і сталося після відступу Ксеркса.

97. Коли Ксеркс побачив загибель свого флоту(1), він злякався, чи не порадить хтось із іонійців еллінам, або і самі вони загадають пливти на Геллеспонт, щоб зламати там мости і так він залишився б ізольованим у Європі і цим наразив би на небезпеку своє життя. Отже, він вирішив тікати. Проте, бажаючи, щоб про його намір не довідалися ні елліни, ні його люди, він наказав спорудити греблю на протоці між берегом Сала-міну і Аттіки (2), зв'язавши фінікійські вантажні судна, щоб вони утворили міст і водночас були б оборонним муром. Так він нібито став готуватися до нової морської битви. Бачачи такі його готування, всі були певні того, що він вирішив за всяку ціну залишитися в Елладі і продовжувати війну. Проте від Мардонія, який так добре знав Ксерксову вдачу, ніщо не могло пройти непоміченим. Отаку справу розпочав Ксеркс і водночас послав до Персії вісника сповістити про поразку, що він її зазнав.

98. Нема на світі смертної істоти, яка могла б подорожувати, куди схоче, швидше від цих перських вісників. Ось що вигадали ці перси. Скільки днів триває подорож,

стільки коней і людей розташовано на всій відстані: один кінь і одна людина на кожен день подорожі. І ні сніг, ні дощ, ні спека, ні ніч не заважають їм, щоб кожен вісник із найбільшою швидкістю пройшов призначений йому шлях. Отже, перший кур'єр переказує доручення, що йому було дано, другому, а другий третьому і так далі, поки, переказуючи один одному, вони не дійдуть до кінця. Саме так буває і в Елладі, коли біжать із смолоскипами на святі на честь Гефеста(1). Ця кінна пошта перською мовою називається анга-рейон (2).

99. Отже, перша звістка, яка прибула в Суси про те, що Ксеркс здобув Афіни, звичайно так потішила персів, котрі залишилися в країні, що вони обсипали всі вулиці миртовими вітами і запалили пахощі, і почали бенкетувати і розважатися. Проте друга звістка, що прибула пізніше, викликала таке замішання, що вони почали розривати на собі одяг, кричати і голосити, покладаючи всю відповідальність за поразку на Мардонія. І не так засмучувала персів загибель їхніх кораблів, скільки вони побоювалися за життя свого царя.

100. Таке замішання тривало безперервно в Персії, поки туди не прибув сам Ксеркс і поклав цьому кінець. Щодо Мардонія, то він бачив, як уболіває Ксеркс через поразку в морській битві, і підозрював, що цар думає покинути Афіни, і побоювався, що той його покарає, бо він умовив його піти в похід на Елладу. Отже, краще для нього буде знову наразитися на небезпеку і спробувати підкорити Елладу або загинути з славою при спробі здійснити далекосяжні наміри. Він більше схилився до ідеї, що мабуть ще спроможеться поневолити Елладу. Отже, добре обміркувавши все це, він з'явився до Ксеркса з такою пропозицією: "Царю мій! Не занепадай духом і не бери цього близько до серця, того, що сталося. Для нас остаточна перемога в боротьбі, яку ми розпочали, не залежить від дощок та деревин, але від людей і від коней. Ніхто з цих людей, які уявляють, що вони вже досягли всього, не наважиться зійти з кораблів і спробувати вчинити тобі опір, також і з тих військ, що на суші. Ті, котрі вчинили нам опір, вже одержали належне. Отже, тепер, якщо ти це ухвалиш, ми негайно нападём.© на Пелопоннес. Якщо ти вважатимеш, що треба зачекати, то ми так і зробимо. Не втрачай лише самовладання, бо для еллінів нема рятунку, їм доведеться розплатитися за все, що вони тепер нам зробили, і за те, що було перед тим. їм не уникнути уярмлення. Отже, роби те, що тобі до вподоби з моїх пропозицій. Якщо ти вирішив сам піти з військом, на цей випадок я маю іншу пораду. Але не роби так, царю мій, щоб елліни могли знущатися з персів. Адже перси не винуваті в нещастях, які тебе спіткали. Ти не зможеш навести мені випадок, коли ми виявилися б боягузами. Якщо фінікійці, єгиптяни, кіпріоти та кілікійці показали себе боягузами, то ти цю ваду не приписуй персам. Отже, тепер, коли з'ясовано, що перси не винні, послухай мене. Коли ти вирішив не залишатися тут, візьми з собою більшість війська і повертайся до свого палацу, а я зобов'язуюся передати тобі підкорену Елладу, якщо зможу вибрати собі з війська триста тисяч добірних воїнів".

101. Коли це почув Ксеркс в своєму скрутному становищі, він був у нестямі з радощів і відповів Мардонієві, що він усе це розміркує і скаже йому, що йому підходить.

Під час наради з перськими радниками він вирішив запросити і Артемісію, щоб довідатися про її думку, бо в одному з попередніх разів вона правильно порадила, що треба було зробити. Коли прийшла Артемісія, він наказав усім відійти — і його перським радникам, і його списоносцям, і сказав таке: "Мардоній пропонує мені залишитися тут і напасти на Пелопоннес, наполягаючи на тому, що перси і сухопутне військо зовсім не винуваті в тому, що зі мною сталося, і готові, коли їм буде дана можливість, довести це. Отже, він пропонує мені або самому це зробити, або він зобов'язується передати мені підкорену Елладу, якщо дозволю йому вибрати триста тисяч воїнів із мого війська, а я щоб із рештою війська повернувся до моєї столиці. Проте ти перед морським боєм дала мені таку добру раду, відрадивши мене вступити в цей бій, дай мені і тепер свою раду, що мені треба робити, те чи інше, аби я був певний, що моє рішення буде правильним".

102. Отже, він просив дати йому раду, а вона відповіла йому: "Царю мій! Важко буває людині, що просить висловити їй свою думку, дати найкращу раду. Незважаючи на це, в теперішніх обставинах, моя думка така, що тобі треба повернутися, а Мардонієві, якщо він хоче і зобов'язується зробити те, що каже, дозволь йому залишитися тут із тими, яких він собі обере. Бо коли він їх поневолить, про яких він каже, і йому пощастить здійснити його намір, то це, владарю мій, буде твоя справа, бо це зроблять твої раби. З другого боку, якщо станеться протилежне тому, що хоче Мардоній, і тоді не буде великої біди, бо ти будеш живий і здоровий, і тобі не загрожуватиме жодна небезпека, ні тобі, ні твоїй родині. Я хочу сказати, що коли ти і твоя родина будете живі і здорові, то еллінам ще багато разів доведеться боротися за своє життя, а якщо з Мардонієм станеться якесь лихо, це нема значення, а в еллінів, навіть коли вони переможуть, то це ще не буде перемога, якщо їм пощастить знищити твого раба. Але ти повернешся, досягши своєї мети, ради якої ти вирушив у похід, адже ти спалив Афіни".

103. Ця рада дуже подобалася Ксерксові, бо саме те, що вона йому казала, було в нього на думці. Бо як я гадаю, якби всі люди на світі порадили йому залишатися, він не залишився б, так він перелякався. Тоді він подякував Артемісії і відіслав її до Ефеса(1). Вона взяла з собою і його дітей, бо його супроводжували дехто з його позашлюбних дітей.

104. Разом із ними він послав як наглядча за дітьми Гермотіма з Педасів, який був головним серед царських євнухів. Педасійці мешкають на півночі від Галікарнаса. (В країні педасійців ось що відбувається. Коли може статися щось неприємне для всіх, хто мешкає навколо їхнього міста, тоді в тамтешньої жриці Афіни виростає довга борода(1). Це було там у них уже двічі. Отже, з цих Педасів походив Гермотім.)

105. З усіх випадків, що про них я знаю, ця людина помстилася на заподіяне йому лихо в найжорстокіший спосіб. Отже, його взяли в полон вороги і поставили його на продаж. Його купив один хіосець, Паніоній, який заробляв собі на життя найганебнішим ремеслом. Коли потрапляли йому до рук гарненькі хлопці, він їх оскоплював і відвозив до Сардів або до Ефеса, щоб продати там утридорога, бо варвари

оцінюють євнухів вище за неоскоплених, маючи до них цілковиту довіру. Цей Паніоній, звичайно, пооскоплював багато хлопчаків, бо з цього він жив, і серед інших він оскопив і Гермотіма. Цей Гермотім не в усьому був нещасним, його разом із іншими дарами було прислано до Царя і за деякий час Ксеркс став поважати його більше за всіх своїх євнухів.

106. На той час, коли Цар вирушив у похід із Сардів на Афіни, Гермотім у якійсь справі приїхав до однієї місцевості Місії, де живуть хіосці і яка називається Атарнеєм, і там перебував і Паніоній. Він пізнав Паніонія і часто по-дружньому розмовляв із ним і, насамперед, перелічував йому, скільки добра він мав завдяки йому, а потім пообіцяв і йому зробити багато добра на подяку, якщо він візьме з собою свою родину і приїде пожити разом із ним. Так Паніоній із радістю прийняв його пропозицію і приїхав до нього разом із своїми синами та жінкою. І коли нарешті всі вони опинилися в його руках, і Паніоній і вся його родина, Гермотім сказав йому: "Ну, чоловіче! Ти, який заробляєш собі на хліб найганебнішою працею, що її будь-коли робила якась людина на світі. Яке лихо я завдав тобі або хтось із моїх перевесників, або тобі самому, чи комусь із твоїх близьких, завіщо ти зробив мене з чоловіка, котрим я був, якоюсь нікчемою? І ти гадав, що боги не дізнаються про твою ганебну справу? Це вони згідно законів справедливості передали тебе в мої руки за твої ганебні діла, і тобі не буде за що скаржитися за кару, котру я на тебе накладу". Після цього обвинувачення він наказав привести до нього синів Паніонія і змусив його самого відрізати їм усім чотирьом дітородні члени і той, присилений необхідністю, мусив це зробити. І коли він це зробив, він змусив їх відтяти і їхньому батькові те саме. Ось у такий спосіб був покараний Паніоній і помстився на ньому Гермотім.

107. Ксеркс, доручивши своїх дітей Артемісії відвезти їх до Ефеса, покликав Мардонія і наказав йому вибрати всіх, кого він хоче, і докласти зусиль на виконання того, що він обіцяв. Того дня(1) більше нічого, крім цього, не сталося, але вночі за наказом Царя стратеги підняли вітрила, щоб пливати назад до Геллеспонту, так швидко, як тільки могли, поки флот ще охороняв мости, аби цар міг перейти ними до Азії. Коли пливучи варвари прибули до мису Зостера, а в тому місці довгошиї миси далеко висуваються в море, і їм здалося, що це кораблі, і на деякий час кораблі роз'їхалися в різні боки. А коли невдовзі вони зрозуміли, що це не кораблі, вони знову зібралися докупі і попливли далі.

108. Скоро розвиднилося, елліни, побачивши сухопутне військо на його позиціях, вирішили, що і флот залишився там біля Фалера і подумали, що він може вступити в морський бій і самі почали готуватися до оборони. Проте, коли вони зрозуміли, що він утік, першою їхньою думкою було кинутися доганяти його. Але коли вони гналися за ним аж до Андросу, навіть не побачивши морського війська Ксеркса, а прибувши на Андрос, вони влаштували там нараду. Фемістокл був за те, щоб переслідувати флот між островами, а потім пливати просто до Геллеспонту, щоб зруйнувати там мости. Проте, Еврібіад висловив протилежну думку, сказавши, що коли буде знищено переправу, це може завдати велику шкоду Елладі. Отже, як би Перса було ізольовано і він змушений

був залишитися в Елладі, він не став би сидіти без діла, бо коли б так було, він не міг би мати жодної надії на успіх, не мав би можливості повернутися назад до Азії, а його військо помирало б з голоду. Але як би він продовжив воювати, то завоював би в Європі всі міста і всі народи, одні з них були б силоміць поневолені, а інші добровільно перейшли б на його бік. І споживок одержувало б його військо від щорічних урожаїв в Елладі. Проте, здається, такого не буде, бо після поразки в морській битві Перс не схоче залишатися в Європі. Отже, слід дати йому можливість утекти і нехай він повернеться, тікаючи до своєї країни. Після того, сказав він, можна буде продовжити війну і завоювати його країну. До цієї думки пристали й інші стратеги пелопоннесців.

109. Коли Фемістокл зрозумів, що він не може вмовити більшість стратегів плисти до Геллеспонту, він змінив свою думку і звернувся до афінян (бо саме афіняни найбільш обурювалися на те, що варвари повтікали від них і їм кортіло плисти до Геллеспонту, і вони готові були продовжити переслідування одні, якщо інші не хотіли цього), і сказав їм таке: "І на підставі власного досвіду, і від інших я чув, що в багатьох випадках відбулося щось подібне, коли люди, пригнічені необхідністю, переможені, знову вступали в бій і надолужували завдану їм шкоду, яку перед тим зазнали через свою боязкість. А ми (завдяки несподіваному нашому успіхові врятували і себе, і Елладу, відбивши напад такої великої хмари людей), не переслідуватимемо людей, що тікають, бо той подвиг учинили не ми, а боги і герої, які через свої ревності не захотіли, щоб владарем Азії і Європи стала одна людина, до того ж безчесна і злочинна, яка, не розрізняючи святилища і приватні будинки, палила і валила статуї богів(1), яка навіть море наказала відшмагати і кинути в нього кайдани. Добре буде, коли ми залишимося в Елладі і подбаємо про себе і про свої родини. І кожен із нас тепер, коли ми зовсім прогнали варварів, нехай відбудує своє житло і старанно обробить свою ниву, а навесні ми відпливемо до Геллеспонту і до Іонії". Так він казав, маючи на меті здобути прихильність Перса, щоб було йому, де знайти притулок, коли б із ним сталося щось прикре від афінян, як воно і відбулося.

110. Незважаючи на те, що ця Фемістоклова промова була облудною, афіняни повірили йому(1). Оскільки і перед тим було поширено думку, що Фемістокл розумна людина, і справді виявилось, що він і розумний, і тямущий, вони готові були повірити всьому, що він говорив. Коли він умовив їх прийняти його план, він одразу послав на кораблі кілька чоловік, про яких він був упевнений, що навіть якби їх поставили на тортури, то вони не скажуть того, що він доручив їм переказати Цареві. Одним із них був той самий Сікінн. Коли вони прибули до Аттики, всі інші залишилися на кораблі, а Сікінн прийшов до Ксеркса і сказав йому: "Мене послав Фемістокл, син Неокла, стратег афінян, найкращий і найздібніший від усіх союзників, щоб я повідомив тебе, що афінянин Фемістокл, бажаючи зробити тобі послугу, затримав еллінів, які хотіли переслідувати свої кораблі і зруйнувати мости на Геллеспон-ті. А тепер ти можеш цілком спокійно повернутися до твоєї країни". Про це вони повідомили Царя і повернулися назад (2).

111. Тим часом елліни, відмовившись від дальшого переслідування варварського

флоту і від того, щоб пливти до Геллеспонту і зруйнувати переправу, обложили Андрос, бажаючи заволодіти ним. Отже, мешканці Андросу були першими острів'янами/ від яких Фемістокл зажадав грошей(1), але вони їх йому не дали, але Фемістокл навів їм такий довід, що афіняни виступили проти них і мають із собою двох великих богинь — Умову та Силу, і через це андросці мають за всяку ціну дати їм гроші, ті відповіли, що вони, звичайно, бачать, що Афіни велике і багате місто, якщо їм допомагають такі добрі богині, але андросці дуже бідні на ниви і дві богині, власне, їм не потрібні, не покидають їхній острів, але міцно тримаються за нього — Бідність і Розпач, і оскільки в них є ці дві богині, вони не дадуть грошей афінянам, бо сила афінян не переможе ніколи їхнього безсилля. Така була їхня відповідь і через те, що вони не дали грошей, їх було обложено.

112. Тоді Фемістокл, жадоба якого не мала меж, послав і на інші острови(1) тих самих вісників (котрих він послав до андросців) з погрозами, якщо вони не дадуть того, що він вимагає, він виступить проти них із еллінським військом, обложить їх і зруйнує їхні міста. Цими погрозами він зібрав значні грошові суми від карістійців і паросців, які повідомлені про облогу Андросу, який перекинувся на бік мідійців, і, крім того, знаючи, що Фемістокл уславився більш за всіх стратегів, злякалися і послали гроші. Чи дали гроші і якісь інші острів'яни, я не можу сказати, але гадаю, що і хтось із інших також дав, а не лише вони. Проте, коли це певне, принаймні щодо карістійців, які, незважаючи на виплату грошей, не уникли лиха. Що ж до паросців, то вони грошима власкавили Фемістокла і так уникли походу проти них. Отже, Фемістокл, базуючись на Андросі, потай від інших стратегів обзавівся грошима.

113. Військо, що було з Ксерксом, перечекало кілька днів і відступило до Беотії тим самим шляхом, яким прибуло. Мардоній уважав, що йому треба було супроводити Царя. Потім він вирішив, що доба року не підходить для продовження військових дій і що краще буде перезимувати у Фессалії а згодом навесні напасти на Пелопоннес. Прибувши до Фессалії, Мардоній, насамперед, відібрав усіх персів, тих, що називалися безсмертними, крім їхнього стратега Гідарна (бо той сказав, що не хоче покидати Царя). Потім із персів він виділив панцерників і тисячу вершників (2), потім мідійців і саків, бактрійців та індійців, піших і кінних. Ці народи він узяв сповна, а серед інших союзників він відібрав небагатьох і тих, що вирізнялися своєю статуєю, або про яких він знав, що вони вчинили щось важливе. З народів, які він обрав, перси були в більшості. Вони мали на собі намиста і обручки. На другому місці були мідійці, їх було не менше за персів, але вони не вирізнялися більшою силою. Таким чином, загальна кількість війська разом із вершниками сягала трьохсот тисяч.

114. На той час, коли Мардоній набирав собі військо, а Ксеркс перебував у Фессалії, з Дельфів до лакедемонців прийшов оракул, щоб вони зажадали від Ксеркса сатисфакції за вбивство Леоніда і прийняти те, що Цар дасть їм. Спартанці негайно послали вісника, який застав усе військо ще у Фессалії і, з'явившись до Ксеркса, сказав йому: "Владарю . мідійців! Лакедемонці та Геракліди Спарти вимагають від тебе сатисфакції за вбивство, бо ти вбив їхнього царя, який обороняв Елладу"(1). Почувши

це, Ксеркс засміявся і деякий час не міг сказати ні слова, а потім, оскільки при ньому був присутній Мардоній, він показав на нього і сказав йому: "Гаразд! Мардоній тепер дасть їм сатисфакцію, яку вони вимагають".

115. Ксеркс уважав ці слова за відповідь і відступив, залишивши Мардонія у Фессалії, а сам спішно вирушив до Геллеспонту і за сорок п'ять днів(1) прийшов до того місця, через яке вже проходив, маючи з собою жалюгідні залишки війська. Скрізь, де вони проходили, який би там не був народ, вони забирали в нього врожай і так годувалися, а де зовсім не було поживи, вони їли траву з землі або кору дерев, що її здирали з них, і листя, які зривали, і все це пожирали, чи то були дикі, чи культурні рослини, не залишаючи нічого. Це вони робили з голоду. Так на військо напала якась пошесть, дизентерія, і їх винищувала на шляху. Тих, що захворіли, він залишав у містах із наказом, щоб їх доглядали та годували. Деяких він залишив у Фессалії, в Македонії і в Сірісі, що в Пайонії. Там він залишив, коли йшов у похід на Елладу, священну, колесницю Зевса, але відступаючи, не міг забрати її з собою, бо пайонці віддали її фракійцям, а коли Ксеркс зажадав, щоб вони йому її повернули, вони відповіли, що його кобилиць, там, де їх випасали, викрали фракійці з північної Фракії, які мешкають біля джерел Стрімону.

116. В тих краях цар фракійських племен бісалтів і крестонців учинив жахливий злочин. Сам він відмовився підкоритися Ксерксові і відійшов до високих Радопських гір, а своїм синам заборонив узяти участь у поході проти Еллади. Однак вони чи тому, що не надали значення забороні, чи просто через охоту побачити війну пішли в похід разом із Ксерксом. Коли вони, всі шестеро повернулися живі й здорові, їхній батько наказав виколоти їм очі, щоб покарати їх за те, що вони зробили.

117. Такої зазнали вони кари. Тим часом перси, коли пройшли через Фракію і прибули до протоки, поспішно зійшли на кораблі, щоб плисти до Абідоса, бо вони не знайшли на тому місці корабельного моста який зруйнувала буря. Під час їхнього перебування на тому місці, маючи в своєму розпорядженні більше харчів, ніж у поході, і через те, що вони жадібно їли і там була інша вода, багато з тих, що залишилися у війську, захворіли. Решта разом із Ксерксом прибули в Сарди.

118. Існує ще інший переказ про це, а саме такий. Нібито Ксеркс, повертаючись із Афін, коли прибув до Еїона, що поблизу Стрімону, не захотів звідти подорожувати суходолом і військо залишив під командою Гідарна, щоб той вів його до Геллеспонту, а сам сів на фінікійське судно і повернувся в Азію. Кажуть, що в морі їх наздогнав вітер, що віяв від Стрімону і підняв хвилі. І тоді дедалі, то буря збільшувалася, а судно було настільки перевантажено персами, які поверталися разом із Ксерксом і перебували на палубі. Ксеркса охопив страх і він покликав керманича і запитав його, чи є якась надія на рятунок, і той відповів йому: "Царю мій! Нема жодної надії, хіба що нам у якийсь спосіб можна було б позбутися багатьох людей на кораблі". І Ксеркс, почувши це, вигукнув: "Зараз, перси, кожен із вас покаже, наскільки він любить свого царя, бо, здається, від вас залежить мій рятунок". Так він сказав їм і вони почали падати перед ним долілиць, і стрибати в море. Так судно стало легшим і вони щасливо прибули в

Азію. Щойно Ксеркс зійшов на сушу, як учинив таке. Оскільки керманіч урятував царя, той подарував йому золотий вінець, але оскільки він спричинився до загибелі багатьох персів, він відрубав йому голову.

119. Проте цей переказ, що поширюється про повернення Ксеркса, мені, принаймні, здається зовсім не вірогідним, і саме щодо персів. Отже, якщо, справді, керманіч сказав таке Ксерксові, серед десяти тисяч, яких запитати, не буде жодного, хто не погодився б з тим, що Цар зробив би так: тим, які були на палубі, а це були найзнатніші з персів, він наказав би спуститися в трюм, і таке число веслярів, котрі були фінікійцями(1), він викинув би в море. В усякому разі, як я вже сказав вище, Ксеркс із рештою війська повернувся суходолом до Азії.

120. Найважливіший доказ цього такий. Відомо напевне, що Ксеркс, повертаючись, прийшов в Абдери, де в нього серед мешканців були приятелі, і що він подарував їм золотий акінак і гаптовану тіару. Абдері-ти навіть кажуть, а я особисто цьому не вірю, ніби тоді вперше відтоді як він покинув Афіни, він розв'язав свій пояс, почувши себе в безпеці. Адже Абдери розташовано далеко ближче до Геллеспонту, ніж Стрімон та Еїон, де згідно поголосці він сів на корабель.

121. Крім того, елліни, оскільки не могли оволодіти Андросом, перейшли до Каріста, і сплюндрувавши країну, повернулися на Саламін. Там вони виділили як жертву богам першину здобичі і ще три фінікійські трієри, присвятивши їх одну на Істмі(1), вона стоїть там і за мого часу, другу на С уніоні(2) і третю на Саламіні на честь Еанта. Потім вони поділили між собою здобич і послали в Дельфи першину, з якої зробили статую чоловіка(3), що тримав у руці ніс корабля, заввишки в дванадцять ліктів. Її було поставлено там саме, де й золота статуя македонця Александра (4).

122. Коли елліни послали в Дельфи першину, вони спільно запитали бога, чи він зовсім задоволений першиною, яку він одержав, і чи вона йому припала до вподоби. І бог відповів їм, що всіма іншими еллінами він задоволений, але не егінцями, бо від них він хотів би одержати окреме приношення з тієї нагороди за подвиги(1), котру вони одержали після морської битви при Саламіні. І егінці, довідавшись про цю відповідь, принесли як присвяту три золоті зірки (2), які прикріплено на верхівці бронзової щогли там у кутку поблизу Крезового кратера.

123. Після розподілу здобичі елліни попливли до Істму, щоб видати нагороду тому еллінові, який виявився найдостойнішим від усіх під час цієї війни. Коли стратеги прибули туди, вони розподілили між собою черепки для голосування на жертovníку Посейдона, щоб визначити, хто з усіх уважатиметься за першого, а хто за другого. Виявилося, що всі вони проголосували за себе, бо кожний уважав себе за найкращого. Що ж до другого, то більшість із них визнали таким Фемістокла. Так сталося, що стратеги одержали по одному голосу, а Фемістокл перевершив усіх, як претендент на другу премію.

124. Проте, хоч елліни через свої ревності не захотіли винести остаточне рішення щодо нагородження, кожен із них відплив на свою батьківщину, так і не давши нікому премії, незважаючи на це, Фемістокл став знаменитим у всій Елладі і прославився як

найталановитіший еллін. І оскільки ті, що брали участь у морській битві при Саламіні, не визнали його за незаперечного переможця, він одразу після того подався до Лакедемона, щоб його там ушанували. І, справді, лакедемонці влаштували йому блискучий прийом і велике вшанування. Як нагороду вони присудили Еврібіадові маслиновий вінок, а за правильні рішення та спритність Фемістоклові дали також маслиновий вінок і, крім того, подарували йому найкращу колесницю(1), що була в С парті. І виголосивши йому багато похвал, коли він від'їжджав, його супроводжували триста добірних спартанців із тих, що називаються вершниками, аж до кордону Тегеї. І наскільки я знаю, він був єдиною людиною на цілому світі, якій спартанці дали такий почет.

125. Коли з Лакедемона Фемістокл повернувся в Афіни, Тімодем із Афідни(1), один із ворогів Фемістокла, взагалі не видатна особа, в нестямі від заздрощів причепився до Фемістокла і почав обвинувачувати його за те, що той пішов до Лакедемона і казав йому, що це не його вшанували лакедемонці, а вони вшанували Афіни. А Фемістокл, оскільки Тімодем продовжував це повторювати, сказав йому: "Звичайно, так воно і є: ні мене, як би я був із Бельбінів (2), не було б так ушановано спартанцями, ні тебе, друже, як би ти був афінянином".

126. Такі справи були в еллінів. Тим часом Артабаз(1), син Фарнака, видатна особа серед персів і перед тим, але який став ще славнозвіснішим після подій при Платеях, із шістдесятьма тисячами воїнів, яких вибрав Мардоній, супроводив Царя до переправи через протоку. Коли вже Цар був в Азії, Артабаз, повертаючись, прибув до Паллени. І оскільки Мардоній перезимовував у Фессалії та в Македонії і не спонукав його приєднатися до решти війська, Артабаз вирішив, що з його боку не було б розумним не уярмити потейдейців, які повстали. Отже, потейдейці, коли через їхню країну, повертаючись, пройшов Цар і перський флот відплив від Саламіну, відверто повстала проти варварів, а разом із ними й інші мешканці Паллени.

127. Тоді Артабаз обложив Потейдаю і, підозрюючи, що і олін-фяни збираються повстати проти Царя, обложив також і їхнє місто. В ньому були боттіайці, яких македонці вигнали з берегів Тер-майської затоки. Коли після облоги він заволодів містом, вивів мешканців із міста на берег озера і там усіх зарізав, а місто передав Крітобулові з Торони, якого призначив правителем халкідян, і так халкідяни заволоділи Олшфом(1)-.

128. Щойно Артабаз захопив Олінф, як він зосередив свою увагу на облозі Потейдаї і, коли він був зайнятий цією облогою, стратег Скіони Тімоксейн добровільно вступив у зв'язок із ним, щоб передати йому місто. З чого почалося це взаємопорозуміння, я, принаймні, не можу сказати (бо про це ніхто не сказав), але ось як закінчилася ця справа. Щоразу, коли Тімоксейн хотів передати якесь повідомлення, написане ним для Артабаза, або Артабаз Тімоксейнові, вони обгортали записку навколо нижнього кінчика стріли, і закривали її пір'ями, а потім випускали стрілу в обумовлене місце. Але намір Тімоксейна передати Потейдаю Артабазові було викрито, бо одна стріла з повідомленням, яку Артабаз хотів випустити в обумовлене місце, не потрапила туди,

але влучила в плече одного потейдейця. До пораненого, як це буває на війні, підбігло багато людей і вони одразу витягли з рани стрілу, побачили на ній записку і принесли її до стратегів. У Потейдаї тоді були союзні війська з різних міст Паллени. Коли стратеги прочитали записку і дізналися, хто був провинником зради, вони вирішили не обвинувачувати Тімоксейна в зраді. І не робити цього заради міста скіонців, щоб відтоді надалі скіонейці не називалися зрадниками. Ось у такий спосіб було викрито Тімоксейна.

129. Минуло три місяці відтоді, як Артабаз обложив Потейдаю, і тут стався на морі відплив і тривав довго. Щойно варвари побачили берег, від якого відступила вода, як вони почали проходити до Паллени(1). Вони пройшли вже дві п'ятих свого шляху і їм залишилося пройти три п'ятих, Щоб досягти Паллени, коли несподівано почався приплив і настільки навальний, якого не було перед тим, як свідчать мешканці того краю, хоч там часто бувають припливи і відпливи. Отже, ті з варварів, які не вміли плавати, потонули, а на тих, котрі вміли, напали потейдейці на своїх легких суденцях і їх повбивали. На думку потайдейців причиною цього стрімкого припливу і загибелі персів було те, що саме ці перси, яких утопило море, опоганили храм і статую Посейдона (2) в передмісті Потейдаї. Так вони пояснюють причину цієї події і я, принаймні, гадаю, що вони кажуть правду. Усіх інших, які врятувалися, взяв Артабаз і відвів їх у Фессалію до Мардонія.

130. Отаке сталося з тими, хто супроводжував Царя. А морське Ксерксове військо, скільки його ще залишилося, покинувши Саламін і прибувши до Азії, перевезло з Херсонесу до Абідоса Царя з його військом і зазимувало в Кімі. Коли настала весна, вони зібралися на Са-мосі. Деякі кораблі перезимували там. їхніми залогами здебільшого були перси та мідійці, а їхніми стратегами стали Мардонт(1), син Багая, і Артаїнт, син Артахая. їхнім співначальником, якого призначив його дядько Артаїнт, став Ітамітр. Після жорстокого випробування, яке вони зазнали, вони вже більше не просувалися на захід і ніхто їх не змушував до цього. Вони залишилися на Самосі і доглядали за Іонією, щоб там не було повстання. В них було триста кораблів, рахуючи також іонійські. Між іншим, вони навіть не чекали, що елліни прийдуть в Іонію, але задовольняються тим, що охоронятимуть свою країну. Цей висновок вони зробили з того, що, коли вони тікали з Саламіну, їх не переслідували, але вони задоволені повернулися назад. Справді, зазнавши поразки на морі, вони були розчаровані в своїх можливостях, але ще сподівалися, що на суші Мардоній легко розіб'є ворогів. Перебуваючи на Самосі, вони, з одного боку, мали намір якось перешкодити ворогам, а з другого — хотіли почути, як там справи в Мардонія.

131. Початок весни і перебування Мардонія у Фессалії спонукали еллінів до дій. їхнє сухопутне військо ще не зосередилося в одному місці, а морське військо, сто десять кораблів, прибуло до Егіни. їхнім архістратигом і навархом був Леотіхід, син Менара, сина Гегесілая, сина Гшпократіда, сина Леотіхіда, сина Анаксілая, сина Архімеда, сина Анаксандріда, сина Теопомпа, сина Нікандра, сина Харілая, сина Евно-ма, сина Полідекта, сина Прітанія, сина Евріфонта, сина Прокла, сина Арістодема, сина

Арістомаха, сина Клеодая, сина Гілла, сина Геракла з іншої царської родини. Всі вони, за винятком двох перших, яких я згадав після Леотіхіда, були царями Спарти. А стратегом афінян був Ксантіпп(1), син Аріфрона.

132. Коли всі кораблі прибули до Епни, в табір еллінів прийшли представники іонійців, які незадовго перед тим побували в Спарті, щоб попросити лакедемонців визволити Іонію. Серед них був і Геродот(1), син Басілейда. Вони домовилися між собою, повставши, вбити хіоського тирана Страттія. Спочатку їх було семеро. Проте, коли їхню змову було викрито, бо один із змовників розповів про їхній задум, тоді інші шестеро повтікали з Хіосу і саме на той час прибули на Егіну, і попросили еллінівпливти до Іонії. Вони ледве вмовили еллінів допливти до Делосу, бо далі все наводило страх на еллінів, бо тих країв вони не знали (2) і, крім того, гадали, що там перебуває сила перського війська. А Самос, їм здавалося, розташований так далеко, як Гераклові стовпи. І ось який збіг обставин! Перелякані варвари не наважувалисяпливти далі на захід від Самосу. А з другого боку, елліни, незважаючи на те, що їх умовляли хюсці, не наважувалисяпливти далі на схід від Делосу. Так цю відстань між ними підтримував взаємний страх.

133. Отже, елліни припливли на Делос, а Мардоній перезимовував у Фессалії. Коли він уже готувався вирушити, він послав звідти до пророчих святилищ одну людину з Європа(1), на ймення Міс, із дорученням вимагати оракули всюди, де тільки персам дозволялося запитувати. Про що саме він хотів довідатися в пророчих святилищах і доручив це йому, я не можу сказати, бо не від кого нічого не чув про це. Проте я маю думку, що Мардоній послав його запитувати про те, що його найбільш цікавило і ні про що інше.

134. Відомо, що цей Міс прийшов у Лебадею(1) і йому пощастило, підкупивши там одного з тамтешніх, умовити його спуститися в печеру Трофонія. Побував він також в Абах, у Фокіді, щоб звернутися з запитанням до тамтешнього святилища. Бо він був також у Фівах і одразу, прибувши туди, він попросив оракул в Аполлона Ісменія (там, як і в Олімпії, можна одержати оракул через емпіромантію (2)), потім він послав якогось чужинця, не фіванця, котрого вмовив за плату поспати в святилищі Амфіарая (3). Жодному фіванцеві не дозволяється там просити собі оракул ось через що: Амфіарай своїми оракулами наказав їм вибрати, що вони хочуть із двох можливостей, або він буде в них ворожбитом, або він буде їхнім союзником, одне виключало друге. І вони воліли краще мати його як союзника. Через це не дозволяється фіванцям спати в святилищі.

135. Тоді згідно з переказом фіванців сталося таке, що для мене залишається зовсім нез'ясованим. Отже, коли Міс із Європа обійшов усі пророчі святилища, він пройшов також до святилища Аполлона Птоя. Це святилище називається Птоон(1). Воно належить фіванцям і розташоване на північ від озера Копаїди на схилі гори поблизу міста Акрайфії. Коли до цього святилища зайшов той уславлений Міс (а. його супроводили три особи з громадян, призначених мешканцями міста, щоб вони записали оракул, який дасть божество), несподівано пророк виголосив оракул варварською мовою. Тут фіванські супутники Міса зовсім розгубилися і не знали, що їм

у такому разі робити. Але Міс із Європа вихопив у них із рук табличку, яку вони тримали і написав на ній те, що сказав пророк, і сказав їм, що оракул було дано карійською мовою. Він записав його і одразу повернувся у Фессалію.

136. Мардоній, прочитавши, що було в оракулах, хоч що там було, послав до Афін як оповісника македонця Александра, сина Амінта, а це тому, що, по-перше, він був через шлюб свояком персів (бо з Гігаєю, дочкою Амінта і сестрою Александра, одружився перс Бубар і від неї народився Амшт, той, що в Азії, який одержав ім'я діда з боку матері, і йому, як відомо, Цар дав у володіння велике фрігійське місто, Алабанди(1)), а по-друге, Мардоній довідався, що Александр є проксеном(2) і також благодійником афінян. Отже, йому здавалося, що в такий спосіб він імовірно зможе перетягти на свій бік афінян, котрі, як він чув, були народом численним і відважним, крім того, він знав, що до всіх поразок персів на морі спричинилися афіняни. Якби вони перейшли на його бік, він сподівався, що він таким чином стане владарем моря, і так могло б статися, а на суші, як він гадав, йому була забезпечена перевага над еллінами. Мабуть і оракули віщували йому про майбутнє і радили йому взяти собі в союзники афінян. Отже, на підставі тих оракулів він вирішив послати Александра.

137. Цей Александр був нащадком у сьомому поколінні Пердікки, який став царем Македонії в такий спосіб. Троє братів із нащадків Темена з Аргосу(1) втекли до Іллірії — Гаван (2), Аероп і Пердікка, а з Іллірії вони прибули до північної Македонії і прийшли до міста Лебая. Там їх узяв собі на роботу з оплатою тамтешній цар. І один із них пас коні, другий — бики, а молодший, Пердікка — дрібну рогату худобу. За давніх часів не лише прості люди, а і царські родини не мали багато грошей. І сама царева жінка випікала хатній хліб. Але щоразу, коли вона пекла хлібину для молодшого (слуги), Пердікки, вона ставали вдвічі більшою сама собою. Оскільки завжди відбувалося те саме, вона сказала про це своєму чоловікові. Щойно він це почув, як йому спало на думку, що це чудо і віщує щось велике. Тоді він покликав своїх слуг і наказав їм піти геть із його царства. А вони відповіли йому, що перед тим, як вони підуть, їм треба за законом виплатити те, що вони заробили. Тоді цар, почувши про плату, а саме тієї хвилини сонячне проміння пройшло через димовий отвір до кімнати, мабуть якийсь бог запаморочив цареві голову, сказав їм: "Я плачу вам те, що ви заробили, візьміть вашу плату". І при цьому показав їм на сонячне проміння на підлозі. Тоді Гаван і Аероп, старші брати, остовпіли, але молодший, щойно почув це, мавши при собі ніж: "Ми приймаємо, царю, те, що ти нам даєш" (3), сказав так і окреслив ножем те місце на підлозі, куди впало сонячне проміння, а потім прикинувся ніби тричі зачерпнув із підлоги проміння і засунув його за пазуху, а після того пішов разом із своїми братами.

138. Отже, вони пішли, але хтось, хто стояв коло царя, звернув його увагу на те, що зробив молодший брат, і з'ясував йому, що має означати цей вчинок. Тоді цар страшенно розлютився і послав у погоню за братами вершників, щоб ті їх убили. В тій країні є ріка, якій приносять жертви як своїй рятівниці нащадки тих людей, що прибули з Аргосу. Ця ріка, щойно її перебродили нащадки Темена, настільки розлилася, що

вершники не спромоглися перейти через неї. А брати прибули до іншого краю Македонії і оселилися там поблизу садів, що називаються садами Мідаса(1), сина Гордія, де ростуть пишні махрові троянди, які перевершують усі інші своїми пахощами. В цих садах колись було спіймано Сілена (2), як переказують македонці. Над цими садами височить гора Бермійон, неприступна через свої сніги. Звідти почавши, брати заволоділи цією місцевістю, а згодом підкорили всю Македонію.

139. Отже, від цього Пердікки веде своє походження Александр таким чином: сином Амінта був Александр, Амінт був сином Алкета, батьком Алкета був Аероп, а його сином був Філіпп, а Філіппа — Аргай, а його сином Пердікка, який досяг царської влади.

140. Отакий родовід Александра, сина Амінта. Коли він, посланий Мардонієм, прибув в Афіни, він звернувся до афінян із такою промовою: "Шановні афіняни! Ось що Мардоній доручив мені переказати вам: мені прийшло від царя таке повідомлення: я пробачаю афінянам усе, що вони мені зробили. А ти, Мардонію, зроби ось що: віддай їм їхню крашу і, крім цього, нехай вони самі виберуть собі ще й іншу, яку тільки схочуть, і нехай вони будуть самостійні. Також усі їхні святилища, якщо, звичайно, вони домовляться зі мною, відбудуй їм, усі, що я спалив. Одержавши таке розпорядження, я зобов'язаний його виконати, якщо з вашого боку не буде якоїсь перешкоди. А тепер я скажу вам таке: "Ну що ви? З'їхали з глузду, виступивши війною проти царя? Адже ви не зможете його перемогти і не зможете без кінця чинити йому опір. Ось ви бачили силу Ксерксового війська, бачили і його успіхи, тепер ви довідаєтеся також про військо, яке я маю з собою. Навіть коли б ви одержали верх і перемогли, а на це вам нема чого сподіватися, якщо ви міркуватимете логічно, то прийде інше військо, ще більш численне. Отже, не думайте зрівнятися з Царем. Ви все одно втратите вашу країну і піддасте небезпеці ваше життя. Краще замиритися з ним. Тепер ви маєте можливість почесної згоди з ним, бо Цар має нахил до цього, як я вам сказав. Ви залишаєтесь вільними, склавши з нами союз без хитрощів і облуди. Оце доручив мені Мардоній сказати вам, афіняни. Що ж до мене, чи я зичу вам добра, мені нема чого вам сказати (бо це вже не перший раз, що ви можете в цьому переконатися), я раджу вам послухатися Мардонія. Отже, я розумію, що ви не зможете без кінця воювати з Ксерксом, бо якби я знав, що це можливе, я не прийшов би сюди і не казав би того, що я вам сказав. Я хочу сказати, що могутність Царя — надлюдська і його рука сягає дуже далеко. Адже якщо тепер одразу ви не складете угоду, тепер, коли для вас такі сприятливі умови, щоб складено було цю угоду, я боюся за вас, бо з усіх союзників ви перебуваєте саме на тому шляху, де проходить військо, і хоч як там було б, ви загинете, оскільки ваша країна — це головне поле бою. Отже, послухайтесь, зважаючи на те, що Цар саме вам пробачає з усіх еллінів за все, що ви йому зробили і готовий стати вашим другом"(1).

141. Так промовляв Александр. А лакедемонці, довідавшись, що Александр прибув в Афіни, щоб умовити афінян скласти угоду з Варваром, згадали про оракули, в яких були передрікання, що вони разом із іншими дорійцями будуть вигнані з Пелопоннесу

мідійцями і афінянами(1), дуже перелякалися, що афіняни порозуміються з Персом, і одразу вирішили послати своїх представників. І сталося так, що вони з'явилися перед народом водночас із Александром. Афіняни чекали на це і не квапилися, бо були певні того, що лакедемонці, коли довідаються, що від варварів прибув посланець, щоб почати переговори, шойно дізнаються про це, як пришлють своїх представників. І афіняни навмисне гаялися, щоб лакедемонці побачили, які буде прийнято рішення.

142. Коли Александр закінчив свою промову, слідом за ним на трибуну зійшли представники Спарти і сказали: "Нас послали лакедемонці просити вас не змінювати вашого способу дій і не наражати на небезпеку Елладу, не приймайте пропозицій варварів. Це несправедливе з усіх поглядів і недостойно кожного елліна і найбільше за всіх, звичайно, вас. І це з багатьох приводів. Адже до цієї війни спричинилися саме ви, а ми зовсім її не хотіли, і війна почалася з оборони вашої країни, а тепер вона поширилася на всю Елладу. Зокрема, це зовсім неприпустимо, щоб афіняни, які були повинні в усьому цьому, спричинилися тепер до поневолення еллінів, ви, які завжди з давніх давен були поборниками свободи для багатьох народів. Звичайно, ми вам співчуваємо, зважаючи на скруту, в якій ви тепер перебуваєте, і через те, що ось уже два врожаї у вас загинули і протягом цього часу руйнуються ваші будинки і гине ваше майно. У противагу до цього лакедемонці та їхні союзники пропонують вам, що вони, поки триватиме ця війна, годуватимуть ваших жінок і всіх членів ваших родин, які не придатні для війни. Не піддавайтеся македонцю Александрові, який описує вам такими принадними пропозиції Мардонія, оскільки він це викладає так, як йому треба, бо він як тиран хоче допомогти іншому тиранові. Вам не личить так робити, якщо ви вмієте правильно міркувати, адже ви знаєте, що варвари не мають ні віри, ні справедливості".

143. Так промовляти представники лакедемонців. А афіняни дали Александрові таку відповідь: "Ми і самі добре знаємо, що сили Мідійця далеко більші за наші. І не треба нам закидати це, принаймні, як докір. Але оскільки ми обожнюємо свободу, ми захищатимемося, як тільки зможемо. Проте про угоду з Варваром не намагайся нас переконати. Ми на це не підемо. А тепер іди і скажи Мардонієві, що відповідь афінян така: поки сонце на небі йде своїм шляхом, як і тепер, ми не маємо наміру скласти мир із Ксерксом, але певні того, що нам допоможуть боги і герої, яких він без жодної шани спалив домівки та статуї. Ми виступимо проти нього і відіб'ємо його. А ти не з'являйся більше до афінян із такими пропозиціями і не вважай, що робиш нам добру послугу тим, що вмовляєш нас робити недозволене, бо ми не хочемо, щоб із тобою сталося щось неприємне, оскільки ти наш проксен і друг".

144. Ось таку відповідь дали афіняни Александрові, а представникам Спарти сказали: "Те, що лакедемонці злякалися, чи ми не порозуміємося з Варваром, це цілком природне. Проте, це не робить вам честі, бо ви добре знаєте настрій афінян. Чого вам так бентежитися, адже нема ніде на світі стільки золота, або країни, щоб вона перевищувала якусь іншу щодо краси і плодючості, і її дали б нам, аби ми захотіли встати на бік мідійців і поневолити Елладу. Є багато серйозних підстав, що заважають нам це зробити, якби ми цього захотіли. Перш за все це статуї і обителі богів, що їх

було спалено і зруйновано. За них ми маємо священний обов'язок помститися, наскільки лише ми це зможемо, і не йдеться про те, щоб ми замирилися з тим, хто це зробив. По-друге, це еллінський народ, єдинокровний із нами, в нас із ним спільна мова, в нас спільні святилища богів і жертвоприношення і схожі з ним звичаї. Афіняни ніколи не будуть зрадниками. Пам'ятайте як слід і це, якщо ви не знали цього перед тим: поки буде живим хоч один афінянин, ми не складемо миру з Ксерксом. Нас зворушує і ваша турбота про нас, те, що коли ми тепер у скруті, а ви готові підтримувати наші родини. Ваша доброта велика, але ми житимемо, як зможемо, і не станемо тягарем для вас. Лише тепер у даному становищі пришліть якнайшвидше військо, бо ми розуміємо, що вже не далекий той день, коли Варвар нападе на нашу країну і прийде сюди, одразу як довідається, що ми не здійснимо нічого з того, що він нам запропонував. Отже, перед тим, як він прибуде до Аттики, ще є час, щоб ви встигли прийти нам на допомогу в Беотію"(1). Так їм відповіли афіняни, а вони повернулися в Спарту.

ПРИМІТКИ

Книга VIII. Уранія

1.1. Тут Геродот, розповівши про сухопутні битви, приступає до викладу пересувань флотів і розповіді про морські бої.

1.2. Ідеться про "лінійні" кораблі — трієри і не звертається уваги ні на транспортні судна, ні на, так звані, пентеконтери.

1.3. Ідеться про періеків. Спартанці були військовою залогою на кораблях, а не веслярами.

2,1. Пелопоннесці, що складали ядро союзу, не могли підпорядковуватися якомусь іншому воєначальникові (архістратегові), крім свого власного. Такий розподіл, щоб афіняни мали командування над флотом, а спартанці над сухопутним військом, було застосовано після подій, про які тут розповідається, лише після 478 р. до н. є. Очевидно, питання про командування флотом було дуже важливим.

3,1. Можливо, тут є натяк на те, що Геродот не мав наміру продовжувати свій виклад подій, що сталися після 478 р. до н. є.

4.1. Вони вважали, , що лише мало кораблів урятувалося після бурі.

4.2. Це узгоджується з пожадливістю до грошей Фемістокла, але в цьому випадкові таке обвинувачення було висунуто проти нього пізніше, коли він утік до Персії і його було оголошено зрадником. Геродот мав передрозсуд проти нього, як і проти Адейманта.

6.1. Перси одержали відомості про грецький флот від розвідувального судна, яке вони захопили (VII, 179).

6.2. На спартанському флоті "вогненосець" (пірфорос) було судном, на якому був "священний вогонь" із жертовника Зевса Агетора і цей вогонь використовували під час жертвоприношень у походах. Його вважали недоторканим і намагалися зберегти за всяку ціну. Звідси такий вираз: "навіть вогненосця не залишилося", коли йшлося про цілковите знищення флоту.

8,1. Павсаній згадує, що амфіктіони поставили статую цього Скіллія в Дельфах за те, що він повитягав якорі перських кораблів і вони загинули, коли сталася буря.

9,1. Можливо, з цим рішенням пов'язане якесь непорозуміння. Слід зважити на те, що одну ескадру було послано проти персів, щоб вона пропливла навколо Евбеї.

12,1. Якщо вітер віяв із півночі, то кораблі, які зазнали аварії, було викинуто на Артемісій.

13,1. На східних узбережжях Евбеї були глибокі бухти з мисами, що далеко виступали в море, на півночі від Герайста до мису Охтонії біля Кіми. Серед моряків про них ішла недобра слава. Малоймовірно, щоб ця ескадра, що вирушила з Афетів пізно увечері з наказом пропливти навколо Скіата, так рано прибула до тих берегів.

14,1. Вони відокремилися від інших кораблів, щоб обороняти Евріп від персів, які пливли навколо Евбеї. Одержавши відомість про поразку перської ескадри, ці афінські кораблі відпливли звідти.

17,1. Успішні дії єгиптян, можливо, були пов'язані з добрим озброєнням залоги їхніх кораблів.

17,2. Він одружився з дочкою Алкмеоніда Мегакла, Дейномахою, і став батьком знаменитого Алкібіада.

17,3. Як правило, корабель споряджала держава. На обов'язку тріерарха було тримати корабель у доброму стані і дбати про муштру залоги.

18,1. Поховати тих, хто загинули в битві, було ознакою перемоги.

18,2. Пізніше за Геродота грецькі історики це рішення греків віддалитися пояснюють тим, що вони одержали відомість про поразку при Фермопілах і наближення перського війська.

19,1. Тут до іонійців зараховуються і всі інші греки Малої Азії.

19,2. Щоб обдурити ворогів і в такий спосіб відступити без перешкод.

20,1. Первісно це ім'я не було особистим, але загальним і означало "пророк". Із трьох Бакідів найславнозвіснішим був той, що походив із беотійського міста Елеос. Йому приписується [515] збірка оракулів, складених у VII ст. до н. е. Її було видано з усією ретельністю в епоху Пейсістратидів.

21,1. За два роки після того цей Аброніх був посланий разом із Арістідом і Фемісток-лом до Спарти, щоб вести переговори про побудову в Афінах довгих мурів.

22,1. Це було на узбережжі Гістіайотіди, до якого наступного дня прибув перський флот.

23,1. Еллопія була найдавнішою назвою всієї північної половини Евбеї, а її частиною була область Гістіая.

24,1. Сумнівно, щоб сам Ксеркс вигадав таку грубу оману. Мабуть, це вигадали греки, щоб принизити царя.

25,1. Убитих греків було зібрано і перенесено на горб, де вони оборонялися наприкінці битви, а трупів варварів залишено там, де їх було вбито.

26,1. Це були мешканці міста Карій в Аркадії на кордоні з Лаконією, про яких розповідали, ніби всіх їх було вбито чи обернено на рабів. Проте можливо, що ці

були авнтурни-ками-найманцями, котрі хотіли вступити на службу.

26.2. Битва при Фермопілах відбулася або тоді, коли від* . п, і міся Олімпійські змагання, або трохи пізніше, тобто наприкінці серпня.

26.3. Переможця нагороджувала його вітчизна певною грошовою сумою або його годували до самої смерті в пританей.

27.1. Імовірно, що ця війна відбувалася після 510 р. до н. є. Згідно Плутархові фессалійці захопили Фокиду і поставили тиранів у фокейських містах, але фокейці повстали проти них і повбивали їх. Тоді фессалійці покаменювали фокейських заручників, а потім через Локрідіду напали на Фокиду.

27.2. Геракл і Аполлон посварилися за триніжник, а Лето і Артеміда намагалися їх замирити. Ця їхня боротьба часто зображувалася у вазовому малюванні.

28,1. Це було поблизу Абів на шляху, що проходив із Фессалії через землю Опунтійських локрів у долину річки Кефісу. Свято на честь Артеміді-Елафоболії, вважалося за спогад про перемогу, яку тут описано.

29,1. Вони мали на увазі місце, яке займали на зборах амфіктіонів.

31,1. Геродот написав так, ніби все перське військо йшло цим шляхом через долину річки Асопу. Проте, напевне, Ксеркс переправив якусь частину свого війська шляхом до Аталанти і Локріді.

34,1. Біля проходу, що відокремлює Фокиду від Беотії. В південній частині цього проходу був Панопей на відстані 20 стадій від Херонеї (Хайронеї). Цей шлях іде на південний захід до Херонеї і області Орхомена, а інший іде на захід до Давліді і звідти через Схісту до Дельфів.

35.1. Із Давліді шлях іде вздовж Парнасу, а потім повертає на захід і доходить до шляху з Фів, утворюючи так звану Розвилку (Схісте) або Тріодос (Три шляхи).

35.2. Про це сказано в кн. I, розд. 50-51.

36,1. На відстані приблизно трьох годин від Дельфів на краю узгір'я на схід від схилів Парнасу є печера Корікіон, присвячена Панові та німфам. Вона була надійним сховищем.

37.1. Перси підійшли лише до східного входу до міста. Храм Аполлона був на узвишші на протилежному кінці долини.

37.2. Священна зброя, тобто лук і стріли Аполлона. Згаданий тут мегарон — внутрішня частина храму, неприступна для непосвячених (також адитон).

37.3. Тут Геродот переказує дельфійську легенду, яка пояснює, чому варвари не змогли пограбувати храм та його скарби, оскільки Аполлон був ворожим варварам і заступником греків. Можливо, що дельфійські жерці домовилися з персами, а потім склали цю легенду.

39,1. Через напад фокейців перський загін не міг посуватися далі до Патраської затоки і до Істму. В такий спосіб важлива частина стратегічного плану персів не здійснилася.

40.1. Тримати оборону в Беотії було неможливо і стратеги, щойно довідалися про те, що перси пройшли через Фермопіли, вирішили відійти з Аттики і в такий спосіб у

населення був час, щоб піти звідти перед тим, як туди прийдуть перси.

40.2. Геродот, співчуваючи афінянам, намагається огудити пелопоннесців, тобто спартанців і їхніх союзників. У цьому засудженні були зацікавлені Перікл та його партія, які надихали Геродота.

41.1. Страж храму (Ойкурос офіс) за давнім переказом — священний змій був самим Еріхтонієм (або Ерехтеєм). Його зображували напівлюдиною і напівзмієм.

42.1. Швидкість судна залежала від вправності моряків і ще від конструкції судна.
[516]

44.1. Арістотель називає Іона полемархом. Він допоміг афінянам одержати перемогу у війні Ерехтея з Евмолпом із Елевсіна.

44.2. Геродот ототожнює корінних мешканців Аттики з іонійськими пересельцями.

45.1. Згідно з міфом корінфські Бакхіади володіли Мегарами до 720 р. до н. є., коли Орсіпп із Мегарів повстав проти них і визволив свою батьківщину. Левкада, Амбракія і Анакторіон були засновані синами Кіпсела, а Потідая одним із синів Періандра.

46.1. Ойнона була назвою пустинного острова, на якій Зевс переніс німфу Егіну (Айгіну) і вона там народила Еака (Аяка), першого мешканця цього острова.

46.2. Про цього Демокріта розповідали, що він у битві при Саламіні взяв у полон п'ять перських кораблів і врятував один грецький корабель, який наражався на небезпеку бути захопленим ворогами.

47.1. Теспротійці мешкали на узбережжі Епіру на півдні до Амбракійської затоки.

47.2. Про цього Фаїлла Плутарх повідомлює, що він двічі переміг у п'ятибор'ї (пентатлі) і один раз у бігу на Піфійських змаганнях, він також своїм коштом оснастив корабель із кротонською залогою і за це в Дельфах йому було поставлено статую.

50.1. Коли тут ідеться про Афіни, то, як і в інших місцях, мається на увазі вся Аттика.

51.1. В Афінах кожний рік називався іменем архонта-епоніма. Архонтів обирали на рік і в такий спосіб установлювали послідовність років. Цей спосіб літочислення запровадили 683 р. до н. є., а вперше про цю хронологію згадується в Геродота.

51.2. Тут Геродот, очевидно, має на увазі давній Гекатомпедон на Акрополі.

51.3. За часів Геродота цих скарбників обирали з найбагатіших громадян.

51.4. На західному краї Акрополя, де згодом було побудовано Пропілеї.

52.1. Перси засіли на горбі на північному заході від Акрополя, навпроти головного входу туди.

52.2. Коли перси зруйнували Акрополь, найбільш постраждали будови, споруджені Пейсістратом. Значні частини цих будов і великі уламки скульптурних прикрас згодом при Періклі було забудовано і в такий формі вони частково збереглися аж дотепер.

54.1. Пейсістратіди принесли жертви на Акрополі Афіні Палладі, які звично приносив архонт-басілевс. Імовірно, перси відновили на короткий час тиранію Пейсістратідів.

55.1. Священна маслина була в Пандросії на захід від Ерехтейона. На західному фронтоні Парфенона було зображено суперечку богів Афіни та Посейдона за владу над

містом.

57,1. Відомість про рішення греків Геродот одержав в Афінах, коли Фемістокла було вигнано і він утік до перського царя.

60.1. У відкритому морі перський флот легко міг би оточити слабкіший за нього грецький флот, але у вузькій протоці чисельна перевага ворогів не була їм на користь.

60.2. Оракул, про який тут ідеться, було наведено в кн. VII, розд. 141.

62,1. Згідно міфів Сіріс (Сірій) був колонією троянців на річці такої ж назви між Сібарісом і Тарентом. Щодо багатства та розніженості мешканців він змагався з Сібарісом. Розповідали, що три міста, Сібаріс, Кротон і Метапонт, підкорили його колись до 510 р. до н. є.

64,1. Тут ідеться про скульптурні зображення цих героїв.

65.1. Від назви дему Тріа. Битва відбулася за кілька днів після 22 вересня і за кілька днів до затемнення сонця 2 жовтня 480 р. до н. є.

65.2. Старий храм в Елевсіні був зруйнований персами. Він був малий і не міг умістити стільки людей. Новий, побудований Періклом, міг умістити щось 3 тис.

65.3. Процесія з Афін до Елевсіна йшла священним шляхом у 20-ий день місяця Боедроміона. Учасники процесії називали Діоніса Іакхом і голосно вигукували його ім'я-Вони несли з собою колиску з ідолом Іакха в образі дитини з її іграшками. В процесії брали участь юнаки (ефеби), тримаючи смолоскипи і співаючи гімни.

66,1. В розділі 46 перелічуються 6 міст, відповідно до островів, серед яких було пропущено Серіфос.

67.1. Нейтралітет не урятував паросців (розд. 112), які вже зазнали лиха від Мільтіада.

67.2. Ксеркс сам керував засіданням ради через Мардонія, сидячи на високому троні, а присутні не бачили його.

70,1. Перси не пройшли за Мегари. їхнє просування відбувалося в узгодженні з діями флоту.

73.1. Вони вважалися за автохтонів-пеласгів.

73.2. Ахейці спочатку оселилися в Арголіді та Лаконії. Звідти їх витіснили доршці в північну частину Пелопоннесу, а звідти вони витіснили іонійців. [517]

73,3— Парореати, тобто мешканці передгір'їв. У Тріфілії були мінійці, що переселилися туди з о. Лемносу.

73.4. Місто Орнеї поблизу до Аргоса: його завоювали аргосці, а підкорені його мешканці стали такими, як періойки в Спарті, і тому всі періойки Аргоса називалися орнеатами.

73.5. В цьому місці Геродот висловлює свій погляд.

75.1. Це повідомлення, мабуть, запозичено з обвинувального акту проти Фемістокла. Місто Тесті під час війни зазнало такого спустошення, що його мешканці охоче прийняли прибульців.

75.2. Тут Геродот не погоджується з Есхілом, який розповів про Саламінський бій у "Персах".

76.1. Стратегічний план персів мав на меті замкнути грецький флот у бухті, що тепер називається Амбелакі. Першою частиною цього плану було захоплення острова Псітталії між Саламіном і Піреєм. Після того одна з ескадр мала висадити десант на Саламіні. Водночас відпливли кораблі для захоплення острова Кеос коло північного виходу з Саламінської протоки. Остання частина кораблів мала зайняти мис Кіносу-ра. Проте, перси спромоглися лише захопити маленькі острівки, а десанти на Кіносурі та Саламіні не здійснилися. Через роздрібненість перси втратили свою чисельну перевагу і, атаковані грецькими кораблями, зазнали поразки.

76.2. Гавань Муніхон у Фалеронській бухті була базою перського флоту. 77,1. Цей оракул було складено після описаних подій.

79,1. Коли Арістід після морського бою захопив Псітталію, він став одним із 10 стратегів. Його було послано на Егіну або щоб він звідти привів Аякідів, або з якимсь іншим дорученням.

84,1. Паллена — тут один із демів Аттики. Не плутати з півостровом Палленою на Халкідіці.

85.1. Геродот помилково гадав, що обидві лави кораблів розташувалися одна навпроти одної: перські кораблі паралельно узбережжю Аттики, а грецькі — узбережжю Саламіну. Насправді кожен із супротивників висунув наперед свій фланг так, щоб він міг бути під захистом сухопутного війська.

85.2. Уважне ставлення Геродота до самосців пояснюється тим, що він довгий час як вигнанець перебував на Самосі і зберіг симпатію до його мешканців.

86,1. Геродот не описує пересувань військ під час битви, як це він робить, описуючи битви при Мікалі, при Марафоні і при Платеях. За його викладом бій був низкою подвигів окремих осіб без усякого плану з боку обох супротивників.

87,1. Калінди — місто на кордоні Карії і Лікії.

88,1. Ідеться про скульптурне зображення на носі корабля ("княвдигет" у моряків часів парусних кораблів).

89,1. Аріабігн був навархом іонійського та карійського флотів.

90,1. Самофракія вважалася колонією самосців, а для персів усі моряки з островів Егейського моря були іонійцями.

91,1. Мабуть, вони були на правому флангу і обігнули лівий фланг перського флоту.

92,1. Афіняни вже десять років тому обвинуватили егінців і, зокрема, батька Полікріта Крія за прихильність до персів (VI, 49, 73, 85). .

93,1. Мається на увазі міф про те, що афіняни за давніх часів відбили напад амазонок.

94.1. Тут явний наклеп на корінфян. Ніхто не вважав їх за боягузів, а після битви поставили вбитим корінф'янам надмогильний пам'ятник із хвальним написом.

94.2. Храм Афіни Скіради був на південній стороні острова: Мис Скірада. Припускається також, що він був на півночі від міста Саламін на мисі Арапіс.

94.3. Корінф був ворогом Афін. Багато вигадок партії Перікла Геродот видає за історичні факти: про підкорення Егіни персам, про боягузтво корінф'ян у битвах при

Артемісії та Саламіні, про низькість корінфського наварха Адейманта, про млявість спартанців, через яку двічі було зруйновано Афіни.

97.1. Геродот не повідомлює про втрати обох супротивників. Історик Ктесій розповідає, що перси втратили 500 кораблів, а Діодор Сіцилійський твердить, що греки втратили 40 кораблів, а перси більше 200, крім тих, які було захоплено греками.

97.2. Незважаючи на поразку перського флоту, Ксеркс не відмовився від десанту на Саламш. Імовірно, заворушення, що почалися в Персії (повстання Масіста), змусили царя припинити похід і не атакувати Саламін. [518]

98.1. Естафетний біг із смолоскипами — лампадефорія — відбувався на святах Пана-фіней, на честь Прометея, Гефеста, Бендіди, Гермеса та Тесея.

98.2. Ангарей, тобто царський кур'єр у персів.

103,1— Ксеркс наказав Артемісії перевезти його синів до Ефеса. Імовірно, звідти вони мали царським шляхом іти в Суси, щоб ужити заходів для приборкання повстання.

104,1. Можливо, що розповідь про педасійське "чудо" не належала Геродотові, а була пізнішою інтерполяцією (вставкою).

107,1. Тобто день морської битви, але неможливо було, щоб за один день зосередилася решта флоту, що зазнав тяжкої поразки, і відбулися належні приготування.

109,1. Руїни спалених святилищ бачив Павсаній.

110.1. Геродот, очевидно, був під впливом недоброзичливих для Фемістокла переказів, які поширювалися після згаданих подій. Нема серйозних підстав підозрювати Фемістокла в дволичності.

110.2. Фуکیدід допускає, що справді Ксерксові було послано попередження, щоб він відступав.

111,1. Очевидно, флот зажадав від острів'ян відшкодування за те, що вони допомагали персам. Це відшкодування призначалося для харчування і оплати залогу військових кораблів.

112,1. Виняток становили острови, мешканці яких залишалися вірними грецькому союзові.

113.1. Через нестачу продовольства Мардоній змушений був відійти до Фессалії, щоб там перезимувати.

113.2. Два ескадрони кінноти мали, ймовірно, до тисячі коней (VII, 40, 41, 55).

114,1. Геродот переказав тут у прозі віршований напис (епіграму).

115,1. Перехід до Аттики тривав три місяці.

117,1. За іншим переказом мости залишалися не зруйнованими навіть після битви при Мікалі. Греки не знали, чи їх розламала буря.

119,1. Можливо, навпаки, Ксеркс волів би краще залишити на кораблі досвідчених фінікійських моряків і позбутися кількох перських вельмож.

121.1. Тобто в храм Посейдона, що колись був на Істмі і на його честь там улаштували Істмійські змагання.

121.2. На мисі Суніон в Аттиці був храм Посейдона і колони цього храму стоять там і

досі.

121.3. Допомозі Аянта (Еанта) афіняни приписували свою перемогу над персами.

121.4. Це була статуя Аполлона.

121.5. Цей македонський Александр був предком і тезкою Александра Великого. Він відіграв значну роль у битві при Платеях.

122.1. Аполлон зажадав собі нагороду за подвиг у битві.

122.2. Спартанці після перемоги при Егос-Потамах (Айгос Потамой) присвятили дві золоті зірки Діоскурам — покровителям моряків. Третю зірку було присвячено Дельфійському Аполлонові, який також був рятівником моряків.

124,1. Спарта славилася виготовленням бойових колісниць.

125.1. Афідна була одним із демів Аттики.

125.2. Бельбіни — острівець на півдні від мису Суніон при вході в Саронійську затоку. 126,1. Геродот був добре поінформований про справи Артабаза. Є припущення, що

він ці інформації дістав від його сина, який був сатрапом Вавилона, і Геродот міг із ним познайомитись під час своєї подорожі.

127,1. Халкідянами тут називаються мешканці півострова Халкідіки на півночі Греції. Місто Олінт стало центром усіх грецьких колоній на узбережжях Халкідіки.

129.1. Потейдая була розташована від моря і до моря на вузькому перешийку Палленського півострова. Перси, прагнучи пройти на Паллену, хотіли дістатися туди вздовж багнистого узбережжя, коли на морі був відплив, але не встигли і їх там застав приплив.

129.2. Посейдон був покровителем Потейдаї, яка від нього одержала і свою назву. Його зображення було на монетах цього міста.

130,1. В битві при Мікалі Мардонт був головнокомандуючим усього перського флоту, а двоє інших були підпорядкованими йому навархами.

131,1. Цей Ксантіпп був суперником Мільтіада (VI, 136).

132.1. Геродот, син Басілейда, очевидно, був родичем і приятелем автора "Історій".

132.2. Тут, звичайно, відхилення від істини: афіняни напевне знали всі ці краї. Ішлося не про необізнаність, а про страх, що затримував афінський флот біля Делосу. [519]

133,1— 3 такою назвою існувало кілька міст і в самій Греції (в Ематії), в Мідії і в Сирії. Про те цей Міс був із Карії, а Европ було другою назвою карійського міста Ідріади.

134.1. Давнє місто Лебадея було розташовано біля східного берега Еркіни, а печера Трофонія була на західному березі. В давніх епіграфічних пам'ятниках Трофоній іноді відрізняється, а іноді ототожнюється з Зевсом. Його статуя, твір Праксітеля, схожа на статуї Асклепія. Як від нього одержували оракули, описано в Павсанія (IX, 39,3).

134.2. У Фівах відповіді бога одержували, спостерігаючи за полум'ям і попелом під час спалення жертвовної тварини.

134.3. Той, хто хотів одержати оракул, мусив спати в святилищі на баранячій шкурі

того барана, котрого перед тим він приніс у жертву. Знамените святилище Амфіарая було біля Оропа. Амфіарай спочатку був хтонічним божеством, а потім став героєм, учасником походу сімох проти Фів.

135,1. Птоон — гірський масив між Копайдою і Евбейською затокою. Тамтешнє пророче святилище занепало після зруйнування Фів у 335 р. до н. е. .

136.1. Як уже було сказано вище, Алабанди було містом Карії, а не Фрігії.

136.2. Обов'язком проксенів було приймати послів різних держав, піклуватися про них і приводити їх на народні збори.

137.1. Цей Аргос був колискою їхньої династії. Але інший Аргос, із яким були пов'язані Аргеади, був Орестійським Аргосом біля джерел Аліакмону. Аргеади зробили столицею місто Айгай (Еги) і підкорили споріднені з ними племена горішньої Македонії. Схожість назв різних міст і родів (Аргос — Аргеади) дала привід македонцям, починаючи від Александра I, твердити, що вони походять від Гераклідів — царів Пелопоннеського Аргоса.

137.2. Можливо, ім'я Гаванес первісно означало "чередник". Імена трьох братів були іменами родоначальників трьох племен (філ).

137.3. Те, що зробив Пердікка, означало, що він "символічно" вступив у володіння домом і країною.

138.1. Фрігійські імена — Мідас і Гордій можуть указувати на те, що в тій країні колись мешкали фрігійці до їхнього переселення в Малу Азію.

138.2. Сілен уважався за найстарішого з сатирів. До нього зверталися з різними запитаннями.

139,1. Александр I — цар Македонії, син Амінта, був проксеном афінян і захищав їхні інтереси в Македонії. Геродот намагався виправдати двозначну поведінку цього Александра.

140,1. З допомогою Александра перси спробували відірвати афінян від союзу із Спартою.

141,1. Цей оракул схожий на вигадку афінян.

142,1. Тобто через допомогу, що її послали афіняни малоазійським іонійцям, які повстали проти персів.

144,1. Ця гордовита промова греків, можливо, не була історичним фактом, але узгоджується з настроєм греків у їхній боротьбі за незалежність проти персів.